



THE
LUTHERAN
WORLD
FEDERATION

Hoop voor de toekomst

Een studiedocument voor het vernieuwen
van joods-christelijke relaties



Bij de aanbieding van de Nederlandse vertaling van het studiedocument *Hope for the Future*

Dit studiedocument werd in intensieve gesprekken ontworpen gedurende de periode 2021-2023.

Het is een product van de samenwerking van een groep lutherse theologen uit alle zeven wereldregio's van de Lutherse Wereldfederatie, waaronder een vertegenwoordiger uit de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land (ELCJHL). Joodse meelezers werden uitgenodigd voor commentaar.

In het najaar van 2023 werd dit document voor studie aangeboden aan de Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie te Krakau.

Sindsdien is, door de brutale terreuraanval door Hamas op 7 oktober 2023 en de volgende oorlogshandelingen in Israël, de Westelijke Jordaanoever en Gaza, de context waarbinnen het gesprek tussen Joden en (lutherse) christenen plaatsvindt ingrijpend veranderd.

De afschuwelijke gebeurtenissen verscherpen de vragen van recht en rechtmatigheid, die al in het studiedocument worden benoemd en die voor de Council van de Lutherse Wereldfederatie reden zijn geweest om een verklaring hierbij uit te brengen. Deze verklaring voegen wij bij deze inleiding (zie hieronder).

Tegelijk is te constateren dat openlijke Jodenhaat en discriminatie opnieuw en wereldwijd zijn opgelaaid.

Het studiedocument verliest door deze veranderde context echter geenszins zijn relevantie!

Integendeel: het was vanuit een relatieve ‘rust’ waarmee de samenstellers – nog enigszins vrij van de na 7 oktober 2023 uitgebarsten verhitte discussies en polemische tegenstellingen die rondom de brutale terreuraanval, de gijzelingen en de oorlogsvoering zijn ontstaan – met elkaar naar passende analyses en bewoordingen voor de beladen relatie tussen Joden en christenen hebben kunnen zoeken.

Dit heeft een document opgeleverd dat wezenlijke elementen beschrijft die voor een vreedzaam toekomstperspectief noodzakelijk zijn en blijven. Het is in die zin, dat het document als leidraad kan dienen om de joods-christelijke relatie(s) opnieuw te ontdekken als een relatie die bij de DNA van de kerk hoort.

Dit komt het goede en theologisch verantwoorde zelfverstaan van de kerk ten goede. Het helpt om de historische en hedendaagse wonden in joods-christelijke relaties te erkennen en maakt de weg vrij om met elkaar naar een genezende toekomst toe te groeien.

Dit zal, zo is de hoop, in afgeleide vorm ook de Israëliisch Palestijnse relatie ten goede kunnen komen en voor Joden overal ter wereld een veiliger bestaan mogelijk kunnen maken.

Dat is ongetwijfeld deel van de verwoorde '*Hope for the future*'.

Amsterdam, augustus 2024



Dr. René de Reuver

*Scriba van de Protestantse Kerk
Kerk in Nederland*



Dr. Andreas Wöhle

*President Evangelisch-Lutherse
Synode in de Protestantse Kerk*

Verklaring ten aanzien van de crisis in Gaza, de bezette Palestijnse gebieden en Israël

Aangenomen door de Raad van de Lutherse Wereldfederatie op 18 juni 2024

Zie ook de Engels versie van deze verklaring op de website van de Lutherse Wereldfederatie.

De Raad van de Lutherse Wereldfederatie, bijeen onder het thema 'Vervuld van hoop' (Rom 15:13) brengt de volgende verklaring uit:

De Raad is ontzet over de aanhoudende oorlog die de waardigheid, het leven en de bestaansmiddelen van mensen die in Palestina en Israël leven vernietigt, in het bijzonder van hen die in Gaza wonen. Het geweld is geëscaleerd door de brute moordaanslagen en gijzelingen door Hamas, en door de oorlog van Israël tegen Gaza, waarbij tienduizenden mensen op wrede wijze om het leven gekomen zijn, alsmede de detentie van talloze Palestijnse gevangenen in Israëlische gevangenissen zonder enige vorm van proces. Dit alles heeft de crises in de regio verder verergerd. In overeenstemming met het langjarige standpunt van de LWF, veroordeelt de Raad de schendingen van het Internationaal Humanitair Recht, de mensenrechten en de menselijke waardigheid, waaronder seksueel en gendergerelateerd geweld, en de vernietiging van civiele infrastructuur, zoals woningen, ziekenhuizen, scholen en religieuze ontmoetingsplaatsen.

De Raad betuigt zijn medeleven en bidt voor individuen, families en gemeenschappen die geliefden hebben verloren, verwondingen hebben opgelopen, uit hun woningen zijn verdreven of op andere manieren door de aanhoudende oorlog worden getroffen. Voorts neemt de Raad met grote bezorgdheid kennis van de ernstige en disproportionele impact die deze crisis op kinderen heeft. De Raad betuigt verder solidariteit met de christenen en moslims in het Heilige Land, wier situatie, aanwezigheid en toegang tot hun heilige plaatsen aanzienlijk is verslechterd en permanent wordt bedreigd.

De Raad onderstreept opnieuw de verklaring van de Dertiende Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie, waarin wordt gewezen op de oproep van kerkleiders in Jeruzalem die uiting gaven aan de “groeiende angst dat de inmiddels teruggelopen christelijke presentie in het Heilige Land geheel zou kunnen verdwijnen”. De oorlog treft alle delen van het gebied, met inbegrip van de Westelijke Jordaanoever en Jeruzalem, waar de realiteit en de dreiging die uitgaat van het geweld van kolonisten onveiligheid en angst veroorzaakt.

De LWF is daarnaast uiterst bezorgd over de toenemende polarisatie in de wereld als gevolg van de oorlog in Gaza, die de haat tegen moslims, Joden, Palestijnen en Israëli's voedt en leidt tot geweld tegen individuen en gemeenschappen.

De Raad is dankbaar voor, en betuigt opnieuw zijn steun aan, en solidariteit met de LWF-lidkerk in de regio, de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land, in haar ambt, getuigenis en diaconale presentie in deze moeilijke tijden, en erkent nadrukkelijk haar onafgebroken inzet en stellingname ten aanzien van deze oorlog. Evenzeer spreekt de Raad zijn waardering uit voor het waardevolle werk van de LWF World Service in Jeruzalem, in het bijzonder voor het verlenen van gespecialiseerde gezondheidszorg aan de Palestijnse bevolking middels het Augusta Victoria Ziekenhuis. De Raad spreekt ook zijn steun en waardering uit voor andere lidkerken die hebben opgeroepen tot een staakt-het-vuren, het verlenen van humanitaire hulp en de vrijlating van alle gegijzelden en gevangenen.

De Raad gelooft dat er hoop is op een einde van de oorlog en roept daarom op:

- De strijdende partijen te komen tot een onmiddellijk staakt-het-vuren en beëindiging van alle vijandigheden om de weg vrij te maken voor onbelemmerde humanitaire toegang en bescherming van de getroffen bevolking en hulpverleners;
- Hamas om alle gegijzelden die het vasthoudt onmiddellijk vrij te laten;
- Israël om onmiddellijk zijn strijdkrachten uit Gaza terug te trekken en alle gevangenen vrij te laten die het zonder enige vorm van proces vasthoudt;

- Israël om de toegang tot Jeruzalem te garanderen voor patiënten uit Gaza en de Westelijke Jordaanoever die medische hulp nodig hebben, en voor personeel dat in het Augusta Victoria Ziekenhuis en andere ziekenhuizen in Jeruzalem werkt;
- De strijdende partijen in het bijzonder, alsmede alle andere nationale, regionale en internationale betrokkenen om het Internationaal Humanitair Recht te respecteren en in het bijzonder de veiligheid, menselijke waardigheid en mensenrechten van de getroffen bevolking te waarborgen;
- De internationale gemeenschap om de wederopbouw van Gaza en haar sociale infrastructuur te steunen;
- Israël om kolonistengeweld in Jeruzalem en de bezette Palestijnse gebieden te vervolgen en te bestrijden;
- De internationale gemeenschap om haar inspanningen te vergroten om een duurzame oplossing te vinden voor de crisis in Israël/Palestina. We herhalen onze oproep tot het beëindigen van de bezetting en voor de tweestatenoplossing zoals voorzien en overeengekomen in de Oslo-akkoorden en talrijke VN-resoluties;
- De LWF en haar lidkerken om het kwaad van anti-moslim, anti-Joodse, anti-Palestijnse en anti-Israëlische haat in kerk en samenleving te bestrijden.

Hoop voor de toekomst

Een studiedocument voor het vernieuwen van
joods-christelijke relaties



THE
LUTHERAN
WORLD
FEDERATION

A Communion
of Churches

© De Lutherse Wereldfederatie

Eindredactie: Department for Theology, Mission and Justice

Redactie: Kaia Kolata

Nederlandse vertaling: Joren Reichel

Vormgeving en opmaak: De Lutherse Wereldfederatie

Omslagfoto: Garnethill synagoge in Glasgow. Foto: LWF/Albin Hillert

Een publicatie van: De Lutherse Wereldfederatie
– een gemeenschap van kerken
Route de Ferney 150
Postbus 2100
1211 Genève, Zwitserland

ISBN 978-2-940642-64-9

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding: een luthers perspectief op joods-christelijke relaties	7
De LWF Assemblee in 2023	7
Waarom dit studiedocument	9
Overzicht van de hoofdstukken	10
Dit studiedocument gebruiken	11
Voorbij de Assemblee in Krakau	11
1: De weg van de LWF in joods-christelijke relaties	13
1.1 Intra-luthers beraad in de jaren 1960-1980	13
1.2 Ontmoetingen met Joodse dialogopartners sinds 1980	19
1.3 Perspectieven om voorwaarts te gaan	25
2: Het Joodse volk begrijpen	29
2.1 Geloven in één God	29
2.2 Van het Oude Testament tot het rabbijnse Jodendom	31
2.3 De geschreven Tora, de mondelinge Tora en de halacha	32
2.4 De Joodse diaspora	33
2.5 De diversiteit van de Joodse identiteit	36
2.6 Zionisme en de staat Israël	37
2.7 Het leven in Israël	39
2.8 Stappen voorwaarts	40
3: Een unieke relatie	43
3.1 Gedeelde geschriften	44
3.2 Gemeenschappelijke wortels	46
3.3 Kernwaarden	49
3.4 Verschillen in interpretatie	50
3.5 Ingewikkelde teksten	52
3.6 Exclusiviteitsbeweringen	54
3.7 De hoop van Gods sjalom	55

4: De wonden van joods-christelijke relaties	59
4.1 Vroege breuken	60
4.2 Recente breuken	67
4.3 Pogingen tot co-existentie	70
4.4 Slotcommentaar	77
5: Obstakels voor dialoog en ontmoeting	80
5.1 Interne en externe obstakels voor joods-christelijke relaties	80
5.2 Het Israëliisch-Palestijns conflict	84
6: Hoop voor de toekomst	103
6.1 Randvoorwaarden voor joods-christelijke ontmoeting	103
6.2 Benadering vanuit een luthers perspectief	108
6.3 Ideeën voor vervolgstappen en handelen	111
6.4 Hoop	116
Bijlage 1: Tijdlijn van belangrijke LWF-consultaties en -documenten	120
Bijlage 2: Woordenlijst voor joods-christelijke relaties	126
De werkgroep van het studiedocument	138

Voorwoord

De Lutherse Wereldfederatie (LWF) streeft naar constructieve uitwisseling en betekenisvolle dialoog tussen joden en christenen en tussen naasten van verschillende geloofsovertuigingen wereldwijd. Het debat over joods-christelijke relaties vraagt van lutheranen dat zij kritisch naar hun verleden kijken, anderen uitnodigen om deel te nemen aan het gesprek, en nieuwe wegen inslaan om dit onderwerp als wereldwijde gemeenschap van kerken te benaderen. Het is belangrijk om te reflecteren op manieren waarop de LWF tot nu toe betrokken is geweest bij initiatieven om joods-christelijke relaties te bevorderen, waarbij in het bijzonder ook de 'antisemitische' geschriften van Luther genoemd moeten worden. Maar bovenal moeten we ons inspannen om de nieuwe uitdagingen in onze eigentijdse context aan te gaan.

Het beginsel dat de lutherse kerken antisemitisme veroordelen en de integriteit en waardigheid van het joodse geloof erkennen, werd helder verwoord tijdens de LWF Assemblee in Boedapest (Hongarije) in 1984, waar de lidkerken van de LWF zich ook hebben gedistantieerd van Maarten Luthers geschriften en uitlatingen gericht tegen de joden. Het was een belangrijke stap voor de wereldwijde gemeenschap om de geschriften van de pionier van de Reformatie opnieuw te onderzoeken. Sindsdien heeft de LWF veranderingen en toenemende complexiteit waargenomen in haar dialoog met joodse en oecumenische partners.

In 2021 werd de taakgroep voor het studiedocument over joods-christelijke relaties gevormd, die bestond uit vertegenwoordigers van alle zeven wereldregio's binnen de LWF. Naast regelmatige online overleg, kwamen zij ook fysiek samen in Amman, Jordanië en Krakau in 2022. In 2023 voltooiden ze hun werk, waaronder intensief contact met joodse partners, om te komen tot de uiteindelijke nu voor u liggende publicatie.

Gedurende dit dialoogproces vernieuwde de LWF ook haar relatie met joodse gesprekspartners, zoals het International Jewish Committee for Interreligious Consultations (IJCIC), gericht op het voortdurende versterken van haar joods-christelijke relaties, ook na afloop van de Assemblee. Betekenisvolle ontmoeting vraagt van gesprekspartners veelal ook dat zij zich te verhouden tot complexe sociale en politieke realiteiten die de theologische uitwisseling beïnvloeden.

Hoop voor de toekomst is een vooruitblikkende titel die aansluit bij het thema van de Dertiende Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie in Krakau (Polen, 2023): ‘Eén Lichaam, één Geest, één Hoop’. Ik nodig de lidkerken van de LWF uit om dit studiedocument te gebruiken als een educatief hulpmiddel en leidraad bij het vernieuwen van joods-christelijke relaties in hun respectievelijke context. Moge dit document in onze wereld, die steeds meer wordt gekenmerkt door polarisatie, vijandigheid en zelfs haat jegens mensen die anders zijn dan wij, lidkerken inspireren om zowel plaatselijk als wereldwijd dragers van hoop te zijn en gerechtigheid, vrede en verzoening te brengen voor allen.

Ds. dr. Anne Burghardt
Algemeen secretaris LWF

Inleiding: een luthers perspectief op joods- christelijke relaties

De LWF Assemblee in 2023

De leden van de Lutherse Wereldfederatie (LWF) komen in 2023 in Polen bijeen voor de Dertiende Assemblee van onze gemeenschap onder het hoofdthema 'Eén Lichaam, één Geest, één Hoop.' We komen van overal ter wereld, waar dat ene lichaam verschillende vormen aanneemt. Onze hoop is verenigd in het ene visioen van het koninkrijk van God voor de hele wereld, waarbij onze eigen uiteenlopende contexten ons die visie vanuit verschillende perspectieven laten zien.

We zijn te gast bij onze Poolse lidkerk, de Evangelische Kerk van de Augsburgse Confessie in Polen, en komen samen in Krakau. Deze historische stad heeft eeuwenlang een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van Europa, van onze lutherse lidkerk en van de joodse gemeenschap. In niet al te lang geleden tijden was Polen de thuisbasis van de aanzienlijke en grootste Asjkenazische Joodse gemeenschap ter wereld en diende Krakau als een belangrijk wetenschappelijk centrum tijdens de Gouden Eeuw van het Poolse Jodendom (1500-1648).¹

Eeuwenlang leefden christenen en joden vreedzaam naast elkaar in Krakau. Tot de Tweede Wereldoorlog was een kwart van de inwoners van de stad joods en de sporen van het joodse erfgoed in de stad zijn nog steeds zichtbaar, vooral in de voormalige joodse wijk Kazimierz. Zeven synagogengebouwen hebben de terreur van de nazi's overleefd, het jaarlijkse Joodse Cultuurfestival in Krakau is wereldberoemd en er zijn musea en tentoonstellingen gewijd aan de joodse geschiedenis van de stad. Als teken van vernieuwing van het joodse leven in Krakau is er nu ook een nieuw joods gemeenschapscentrum, zijn er weer diensten in verschillende synagogen en blazen jonge Poolse muzikanten de

¹ Voor meer informatie over de geschiedenis van joden in Krakau, opgesteld in het Engels als onderdeel van de initiatieven in het POLIN Museum over de geschiedenis van Poolse Joden, zie: 'Virtual Shtetl' (sztetl.org.pl/en/towns/k/512-krakow/99-history/137527-history-of-community).

traditionele joodse klezmer muziekstijl nieuw leven in. De bezoeker kan zelfs enige joodse invloed terughoren in de muziek die tegenwoordig in veel van de bekende jazzclubs in Krakau wordt gespeeld.

Deze dingen zijn een gedenkteken voor het veelzijdige joodse leven dat de stad Krakau vroeger kenmerkte, maar tegelijkertijd ook een indringende herinnering aan het feit dat dit erfgoed onherstelbaar is vernietigd. In Krakau werden in 1940 bijna 70.000 joden verdreven tijdens de bezetting door Nazi-Duitsland. De overgeblevenen werden gedwongen tot arbeid in het getto en later gedeporteerd naar vernietigingskampen waar zij werden vermoord. Dicht bij Krakau ligt Auschwitz-Birkenau, het voormalige concentratie- en vernietigingskamp van de nazi's waar meer dan een miljoen joden en anderen die volgens de nazi-ideologie 'het leven niet waard' werden geacht zijn vermoord. Vandaag de dag staat de naam Auschwitz wereldwijd symbool voor ongeëvenaarde misdaad tegen de menselijkheid.

Voor de lidkerken in de regio blijft het herdenken en onder ogen zien van de gevolgen van de Shoah, de genocide op het Joodse volk, een realiteit. De naziterreur heeft diepe littekens nagelaten in het collectieve geheugen van Polen vanwege de moord op 5 miljoen slachtoffers in Polen alleen al (waarvan 3 miljoen Poolse Joden). Deze afschuwelijke realiteit vormt de identiteit van het Poolse volk en van onze lidkerk in Polen.

Op dit moment roept de wrede oorlog in Oekraïne, het directe buurland van Polen, het trauma van de Russische agressie tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw op, wat het Poolse volk diep beangstigt. De oorlog heeft een verwoestende en ontregelende uitwerking op onze lidkerken in de regio.

Wanneer we als lutherse gemeenschap naar Krakau komen nemen we kennis van dit plaatselijke perspectief, omdat kerk-zijn plaats- en tijdgebonden is. De plaats waar we samenkomen beïnvloedt ons geloof en het verstaan van onze traditie, zowel wereldwijd als plaatselijk, en het beïnvloedt de invulling van onze samenkomst in het hier en nu.

Tegen die achtergrond geven we als lutherse gemeenschap invulling aan onze samenkomst op deze plek, door de joods-lutherse relaties opnieuw te beschouwen in de context van onze pijnlijke geschiedenis, waaronder de schadelijke erfenis van de anti-Joodse geschriften van Maarten Luther. Tegelijkertijd komen we ook samen met een hoopvol perspectief voor de toekomst. We komen samen als gelovige mensen

die een lange geschiedenis delen met onze joodse zusters en broeders en die hen beter willen leren kennen. We willen meer weten over hun geschiedenis en tradities en hen leren kennen als unieke individuen en gemeenschappen. We willen voortbouwen op de decennialange betrokkenheid van de LWF bij joods-christelijke relaties en de momenten van ontmoeting met het Joodse volk intensiveren. We hopen op een toekomst waarin christelijke en joodse gemeenschappen samenwerken aan de uitdagingen waar wij en onze wereld in het heden voor staan.

Het is onze hoop dat daar de 'de Geest scheidt, de Geest verzoent en de Geest vernieuwt'. We hopen op een scheppende, verzoenende en vernieuwende relatie met de joodse gemeenschap en een dieper wederzijds inzicht in het geloof dat we delen in de ene God.

Waarom dit studiedocument?

Dit studiedocument streeft ernaar lutherse christenen opnieuw na te laten denken over joods-christelijke relaties en te werken aan respectvol samenleven, wederzijds begrip en werkelijke solidariteit met onze joodse naasten. De grondslag van de unieke relatie tussen joden en christenen is dat beiden zich beroepen op het erfgoed van het Bijbelse Israël: we aanbidden dezelfde God, delen geschriften en hebben gemeenschappelijke waarden. Christenen onderkennen dat Jezus, de apostel Paulus en alle discipelen Joden waren.

Eeuwenlang werd de christelijke houding ten opzichte van joden overschaduwd door vooroordelen en zelfs vijandschap. Wanneer we samenkomen in Krakau en een bezoek brengen aan wat nu de Auschwitz-Birkenau gedenkplaats en het museum is, zijn we ontdaan door de bewijzen van wreedheden die het gevolg zijn van Jodenhaat. Samen willen we haat, vooroordelen en onwetendheid overkomen om nieuwe wegen in te slaan.

Het referentiekader van dit studiedocument is luthers en zijn primaire doel is het stimuleren van verdere reflectie binnen de lutherse kerken. Deze handreiking is ook een uitnodiging aan de bredere christelijke gemeenschap en aan onze joodse zusters en broeders. Wij hopen dat de joodse gemeenschap zal luisteren naar onze oprechte worsteling met gevoelige en pijnlijke onderwerpen, zowel historisch als hedendaags. We hopen op constructieve uitwisseling en betekenisvolle dialoog tussen joden en christenen, evenals tussen naasten van

verschillende geloofsovertuigingen over de hele wereld. Dit studiedocument is ontwikkeld om verder te denken, en betrokkenheid, daadkracht en het aangaan van relaties aan te moedigen om onze lidkerken te brengen waar de Geest hen zou kunnen leiden.

Overzicht van de hoofdstukken

Het eerste hoofdstuk geeft een overzicht van de inspanningen van de LWF uit het verleden om belemmeringen in de relaties tussen Joden en christenen aan de orde te stellen, erkennende dat christenen nog veel werk moeten verzetten om de relatie met het Joodse volk te verbeteren.

Hoofdstuk 2 moedigt ons aan om meer te weten te komen over de geschiedenis van het Jodendom en zijn hedendaagse verschijningsvormen, en opent daarmee de weg naar betekenisvol wederzijds begrip en respectvolle interactie met de joden van nu.

In hoofdstuk 3 worden de gemeenschappelijke theologische grondslagen van het christelijk geloof en het Jodendom onderzocht. Uiteenlopende interpretaties van onze gedeelde geschriften hebben geleid tot de onderscheiding van het Jodendom en het christelijk geloof, maar het inzien van de overeenkomsten en verschillen in onze Bijbelse en theologische grondslagen kan ons ook leiden tot gezonde joods-christelijke relaties.

Hoofdstuk 4 behandelt belangrijke historische misstappen en dwalingen in joods-christelijke relaties. Bewustwording en erkenning hiervan is een noodzakelijke stap op weg naar het bevorderen van de relatie tussen christenen en joden.

Hoofdstuk 5 verkent hedendaagse hindernissen binnen de kerk en wereldwijd, waaronder de conflictueuze kwestie rondom het grondgebied waar zowel Joodse als Palestijnse nationale gemeenschappen zijn gevestigd. Deze belemmeringen staan betekenisvolle ontmoeting met onze joodse partners in de weg en kunnen onze oprechte pogingen om onze naasten te begrijpen en hun liefde te betuigen ondermijnen.

Hoofdstuk 6 onderzoekt christelijke beweegredenen voor het aangaan van joods-christelijke relaties. Het formuleert een werkwijze voor interreligieuze dialoog en suggereert enkele perspectieven om een stap voorwaarts te zetten.

Dit studiedocument gebruiken

De hoofdstukken van dit studiedocument zijn in een volgorde geschreven die de lezer wordt aangeraden te volgen, overwegende dat dit studiedocument zowel bezinnend van aard is als ook wil aanzetten tot handelen. Dit studiedocument is gericht op het verdiepen van inzicht en bezinning op het individuele perspectief en moedigt aan tot naastenliefde te midden van een veelheid van complexe joods-christelijke relaties. Het document kan daarnaast worden gebruikt voor groeps gesprekken of als leidraad voor plaatselijke kerkgemeenschappen die zoeken naar richting ten aanzien van concrete uitdagingen. Het document is bedoeld om lezers te begeleiden op het pad van wederzijds begrip, op weg naar hoopgevend handelen gericht op verzoening, genezing, gerechtigheid en vrede. De voetnoten en bijlagen dienen om verdere verdieping aan te moedigen.

Vorbij de Assemblee in Krakau

We erkennen dat voor velen in de lutherse gemeenschap het vraagstuk rondom de joods-christelijke relaties geen primair punt van aandacht is, omdat er regio's in de wereld zijn waar geen of geen openlijk zichtbare joodse gemeenschap bestaat. Toch vormen joods-christelijke relaties een wezenlijk aspect van de identiteit van iedere christen. Jezus en zijn vroegste volgelingen waren Joods en beide geloofsgemeenschappen koesteren gedeelde geschriften. Onze met elkaar verweven geschiedenissen hebben elkaar gedurende 2000 jaar diepgaand gevormd.

De kennis en inzichten uit dit studiedocument kunnen ook informatief en richtinggevend zijn voor verdere bezinning en activiteiten gericht op onze betrokkenheid ten aanzien van andere interreligieuze verbanden – met moslims, boeddhisten en mensen van andere geloofs- en levensovertuigingen.

1: De weg van de LWF in joods-christelijke relaties

De Dertiende LWF Assemblee in Krakau is een belangrijke mijlpaal op weg naar co-existentie en samenwerking met onze joodse partners. De betrokkenheid van de LWF bij luthers-joodse relaties sinds de jaren zestig toont een complex verhaal van een worsteling met vragen en uitdagingen in onze betrekkingen tot joden. We erkennen een complex verhaal van wezenlijke vorderingen en gemiste kansen, van een intensieve intra-lutherse dialoog en van het verdiepen van de dialoog met onze joodse partners. We hebben lessen uit het verleden meegenomen naar Krakau om de uitdagingen die voor ons liggen aan te gaan.

Een belangrijk moment in luthers-joodse relaties was het moment waarop lutheranen niet meer *over* joden en Jodendom spraken, maar rechtstreeks *met* mensen uit de joodse gemeenschap in gesprek gingen. Dit hoofdstuk beschrijft eerst de intra-lutherse dialoog over joods-christelijke relaties, gevolgd door een bespreking van de betekenisvolle start van de lutherse dialoog met joodse partners.

1.1 Intra-luthers beraad in de jaren 1960 tot 1980

In institutioneel opzicht begon de LWF zich formeel te richten op joods-christelijke relaties vanaf de Vierde Assemblee in Helsinki (Finland, 1963). Waarom raakte de LWF betrokken op joods-christelijke relaties? Wat is er uitgesproken in de periode van de jaren 1960-1980 om antisemitisme en anti-judaïsme te veroordelen en om een luthers verstaan van de christelijke roeping jegens joden te vormen? Deze paragraaf belicht het antwoord van de LWF op die vragen en eindigt met een overzicht van de onderwerpen die toen aangemerkt werden voor verdere verdieping, naast een oproep tot vrede in het Midden-Oosten.

1.1.1 Motieven voor joods-christelijke relaties

Lutherse individuen en kerken waren na de Tweede Wereldoorlog afzonderlijk betrokken bij de joods-christelijke dialoog, zonder direct verband tot de LWF. De protestantse kerk in Duitsland is daar een voorbeeld van. Antisemitisme was wijdverbreid tot 1945 en dat veranderde slechts geleidelijk, aanvankelijk slechts onder enkelen, na de Tweede

Wereldoorlog. Geschokt door de genocide die de Duitsers op het Joodse volk hadden gepleegd, zochten afzonderlijke theologen de dialoog tussen Joden en de leden van kerkgemeenschappen en vroegen anderen zich af hoe een dergelijk moordzuchtige catastrofe heeft kunnen plaatsvinden. Het stichten van de staat Israël leidde tot verdere zelfreflectie onder christenen en toenemende belangstelling om meer te leren over het Joodse volk. Religieuze pelgrimages en toerisme hebben in de loop der jaren veel kerkgemeenschappen naar Israël gebracht om het Jodendom en het Joodse leven in het land te ervaren.

In de jaren '60 ontstond een Duitse beweging om het Jodendom te herontdekken en anti-Joodse stereotypen te herzien. Bijeenkomsten met joodse gesprekspartners en theologische dialogen konden rekenen op grote belangstelling. Er ontstond een enorme stroom aan literatuur over het Jodendom die werd ontvangen door een groot lezerspubliek. In 1978 werd het programma Studium in Israel opgesteld, dat jonge Duitse theologiestudenten uitnodigt om een jaar aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem te studeren. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw hadden de synodes van alle regionale Duitse protestantse kerken zich intensief bezonnen op de relatie tussen de kerk en het Joodse volk. Allen verklaarden officieel zich te zullen inzetten voor de vernieuwing van de joods-christelijke relatie en de strijd tegen het antisemitisme.²

Na de oprichting van de LWF in 1947 moesten lutheranen leren om theologisch samen te werken en gemeenschappelijke antwoorden te formuleren op de vragen en uitdagingen waarmee de afzonderlijke lidkerken werden geconfronteerd. Naast de intra-lutherse dialoog werd er ook aandacht geschonken aan de oecumenische dialoog ter voorbereiding van de Derde Assemblee in Minneapolis (Verenigde Staten, 1957) en de Vierde Assemblee in Helsinki (Finland, 1963). Deze intra-christelijke betrokkenheid droeg bij aan de oprichting van de Lutherse Stichting voor Interconfessioneel Onderzoek (Lutheran Foundation for Interconfessional Research, 1963). Twee jaar later werd het Instituut voor Oecumenisch Onderzoek in Straatsburg (Frankrijk) opgericht.

In Helsinki besloot de Assemblee een studie uit te voeren naar joods-christelijke relaties. Tijdens de eerste consultatie in Løgumkloster (1964) somde voorzitter Heinrich Meyer, toenmalig bisschop van de Evangelisch-Lutherse Kerk in Lübeck (Duitsland), vier grondslagen op voor de

² Zie secties 4.2.1 en 4.2.2 voor een bespreking van de opkomst van het antisemitisme en de rol daarvan met betrekking tot de genocide op het Joodse volk in de Shoah tijdens de Tweede Wereldoorlog.

betrokkenheid van de LWF bij het thema joods-christelijke relaties:

- De gemeenschappelijke wortels van het Jodendom en het christelijk geloof in wat christenen het Oude Testament noemen en in het gedeelde geloof in de God van Abraham, Isaak en Jakob. Christenen kunnen deze wortels belijden zonder het wezenlijke verschil tussen Joden en Christenen met betrekking tot de erkenning van Jezus Christus als de Messias buiten beschouwing te laten;
- Het zelfverstaan van het Joodse volk, met inbegrip van zijn nationale aspecten;
- De aanhoudende voortzetting van antisemitisme, ondanks de afschuwelijke en moorddadige gevolgen tijdens de Tweede Wereldoorlog;
- Het christelijke verstaan van zending, dat vragen oproept over de vraag of de zending onder joden verschilt van zending jegens andere niet-christenen.

Deze vier motieven vormen tot op de dag van vandaag de grondslag voor het werk van de LWF ten aanzien van joods-christelijke relaties als een centraal onderwerp van institutioneel belang. De meeste huidige ontwikkelingen op het gebied van joods-christelijke relaties komen echter voort uit initiatieven van lidkerken, zoals in het voorgaande voorbeeld uit Duitsland.

1.1.2 Veroordeling van antisemitisme en anti-judaïsme

De laatste twee motieven die bisschop Heinrich Meyer noemde ten aanzien van de confrontatie van de vijandigheid jegens joden, en de aard van zending onder hen, bepaalden in grote mate de intra-lutherse dialoog die plaatsvond tijdens de daaropvolgende consultaties tot aan de Zevende Assemblée in Boedapest (Hongarije, 1984).

In 1964 werd tijdens de consultatie in Løgumkloster de volgende verklaring met betrekking tot antisemitisme opgesteld:

Antisemitisme is vervreemding van de mens van zijn naaste medemens. Als zodanig komt het voort uit de menselijke vooringenomenheid en is het verloochening van de menselijke waardigheid en de gelijkheid van mensen. In de eerste plaats is antisemitisme echter een ontkenning van het beeld van God in de

jood; het symboliseert een demonische vorm van weerstand tegen de God van Abraham, Izaak en Jakob en een afwijzing van de Jood Jezus, gericht op zijn volk. 'Christelijk' antisemitisme is geestelijke zelfdoding. Dit fenomeen stelt de christelijke kerk voor een uniek vraagstuk, in het bijzonder in het licht van de lange en afschuwelijke geschiedenis van christelijke schuld ten aanzien van antisemitisme. Geen enkele christen kan zichzelf vrijwaren van betrokkenheid bij die schuld. Als lutheranen getuigen we van onze eigen onderscheiden schuldigheid en we betreuren met schaamte de verantwoordelijkheid die onze kerk en haar leden dragen voor deze zonde. We kunnen enkel Gods vergeving en die van het Joodse volk vragen.³

De LWF is een wereldwijde gemeenschap van kerken, wat iedere uitspraak over verantwoordelijkheid en schuld voor anti-Joodse opvattingen bemoeilijkt. In 1975 werd tijdens de consultatie in Oslo geconstateerd dat als het gaat om verantwoordelijkheid en schuld, niet alle kerken in gelijke mate medeplichtig beschouwd kunnen worden aan de geschiedenis die culmineerde tijdens de Tweede Wereldoorlog. De gevolgen van antisemitisme manifesteerden zich immers voornamelijk in het Westerse christendom. Tijdens de consultatie in Bossey (Zwitserland, 1982) waren voor het eerst de kerken van Azië en Afrika volwaardig vertegenwoordigd, en brachten zij verslag uit van de positieve instelling tegenover Joden in de kerken van het globale zuiden. Deze bredere vertegenwoordiging van lutheranen weerspiegelde het wereldwijde karakter van de LWF en toonde een complexe situatie ten aanzien van joods-christelijke relaties.

De voorgaande overwegingen, samen met de herdenking van de 500e geboortedag van Maarten Luther, waren in de jaren '80 aanleiding om de erfenis van Luthers anti-Joodse uitspraken onder ogen te zien. De geschiedenis van christelijk anti-judaïsme raakte de hele gemeenschap van LWF-kerken. In Oslo (Noorwegen, 1975) was er al sprake van het besef dat er berouw nodig was en dat een dialoog met Joodse gesprekspartners de aangewezen weg was om te begrijpen waar verandering nodig was:

Ons berouw is die naam alleen dan waardig als het leidt tot vernieuwing, tot hernieuwde hoop, tot gebed en handelen voor

³ 'The Church and the Jewish People Report on a Consultation' in: *Christians, Jews, and the Mission of the Church* (Genève 1964), 147.

een betere toekomst. Het is een noodzakelijke stap om onze Joodse naasten te vragen wat hen pijn doet.⁴

Deze verklaring leidde tot herhaaldelijke oproepen om kritische bezinning op de lutherse theologie, teneinde haar anti-Joodse elementen te onthullen en onder ogen te zien. Zo werd bijvoorbeeld het lutherse begrip van de 'Wet', dat gebruikt is om de misleidende opvatting te rechtvaardigen dat het Jodendom een legalistische religie is, heroverwogen. Ook werd de lutherse christocentrische lezing van de Bijbel tegen het licht gehouden om niet te vervallen in misleidende opvatting dat het Oude Testament is vervangen door het Nieuwe Testament. De oproep tot bezinning richtte zich ook op de praktijk van kerk-zijn, bijvoorbeeld in het geval van de herziening van catechetisch en liturgisch materiaal dat impliciet dan wel expliciet anti-Joodse denkbeelden bevatte.

Ten aanzien van de te verrichten bezinning pleitte de Bossey consultatie (1982) voor het gebruik van de *Tien punten van Seelisberg* (1947) in de kerken.⁵ De *Tien punten* werden opgesteld tijdens een bijeenkomst van 63 joden en christenen (waaronder rooms-katholieken en protestanten) op de Internationale Noodconferentie over Antisemitisme, die van 30 juli tot 5 augustus 1947 werd georganiseerd in Seelisberg (Zwitserland). Deze verklaring wordt beschouwd als een mijlpaal in de joods-christelijke relaties na de Tweede Wereldoorlog.⁶

Helaas werden andere belangrijke declaraties van oecumenische partners, zoals *Nostra Aetate*, aangenomen tijdens het Tweede Vaticaans Concilie van de Rooms-Katholieke Kerk in 1965, niet genoemd in de Bossey verklaring. De bespreking van joods-christelijke relaties bleef in deze tijd daarom voornamelijk beperkt tot een luthers binnenkerkelijk overleg. Tegenwoordig wordt de betekenis van *Nostra Aetate* echter algemeen erkend als aanzet tot het hedendaagse tijdperk in de joods-christelijke dialoog en is de oecumenische samenwerking op dit gebied gegroeid.

4 'Report of the Consultation' in: Christian Witness and the Jewish People. *The Report of a Consultation held under the Auspices of the Lutheran World Federation, Oslo, Norway, August 1975* (Genève 1977), 6.

5 *De Tien punten van Seelisberg*, zie: jcrelations.net/statements/statement/an-address-to-the-churches-seelisberg-switzerland-1947. Zie sectie 4.3.1 voor een lijst van de tien punten.

6 Vgl. Christian Rutishauser, 'The 1947 Seelisberg Conference: The Foundation of the Jewish-Christian Dialogue', *Studies in Christian-Jewish Relations* 2 (2007) afl. 2, 34-53. doi.org/10.6017/scjr.v2i2.1421. Zie hoofdstuk 4.3.1 voor een lijst en beschrijving van *De Tien punten van Seelisberg*.

1.1.3 Christelijke zending onder joden

Een ander onderwerp van gesprek in het verlengde van joods-christelijke relaties was christelijke zending, in het bijzonder de gerichte bekering van joden tot het christelijk geloof. Een belangrijke omslag ontstond in de intra-lutherse besprekingen in aanloop naar de Assemblee van Boedapest. De consultatie in Løgumkloster (Denemarken, 1964) begon met een krachtige intentieverklaring om de zending onder joden voort te zetten, met een oproep tot het oprichten van gespecialiseerde zendingsorganisaties daar waar de kerken zelf niet in staat waren om die taak te vervullen. Dit uitgangspunt toont dat de aanwezigen in Løgumkloster vasthielden aan hun streven om joden te bekeren tot het christelijk geloof. Het standpunt van de volgende conferentie in Neuendettelsau (Duitsland, 1973) was echter genuanceerder en wees op de behoefte aan joods-christelijke ontmoeting waarbinnen het mogelijk is om van beide kanten over het geloof te spreken. Dit traject werd voortgezet in de consultatie van Oslo (1975), waarin zendingsactiviteiten die specifiek gericht waren op Joden werden verworpen en christenen werden herinnerd 'dat hun belijden ten aanzien van het Joodse volk deel uitmaakt van hun getuigenis onder alle mensen'. Het Oslo-rapport stelde dat 'christelijk belijden, gericht op het Jodendom of op wie dan ook, Gods zending is en niet die van onszelf'.⁷

Een vergelijkbare verschuiving is ook waar te nemen in de veranderende interpretatie van Bijbelteksten. Voor het intra-lutherse beraad was Romeinen 9-11 een belangrijke bron (zie hoofdstuk 3). In Løgumkloster (1964) benadrukte het consultatierapport de ongebroken waarheid van Gods beloften en daarmee de opheffing van de scheiding tussen het 'oude' en 'nieuwe' Israël wanneer joden Jezus als de Messias zouden erkennen. In Bossey (1982) lag de nadruk echter niet op de aanvaarding van Jezus als Messias door de joden, maar veeleer op het mysterie van Israël waarvoor de kerk zich weet gesteld. Dat wordt als volgt beschreven:

Niet-joodse christenen geloven dat zij door Jezus Christus geënt zijn in de wortel van Israël (Romeinen 11:17). Toch wordt de kerk in haar zelfidentificatie voortdurend bevraagd door het mysterie van de joden, die hoewel ze buiten de kerk staan toch Gods geliefden zijn, vanwege het onherroepelijke verbond en de uitverkiezing (Romeinen 11:28-32).⁸

⁷ *Report of the Consultation in Christian Witness and the Jewish People. The Report of a Consultation held under the Auspices of the Lutheran World Federation, Oslo, Norway, August 1975* (Genève 1977), 5.

⁸ Zie de sectie 'Group Reports' in: 'The Significance of Judaism for the Life and Mission of

1.1.4 Vervolgonderzoek en een oproep tot vrede in het Midden-Oosten

Het erkennen van de gemeenschappelijke wortels van christenen en joden, zoals bisschop Meyer dat benoemde, leidde tot een oproep voor verder onderzoek naar die gedeelde wortels. Zo werd de studie *Worship among Lutherans* uitgevoerd in het licht van hernieuwde waardering voor de gezamenlijke joods-christelijke wortels.⁹ Op het gebied van Bijbelstudie ontstond daarnaast expliciete waardering voor de inhoudelijke bijdragen van joodse geleerden aan de verdieping van het verstaan van de christelijke geschriften.

Meyers tweede aanleiding voor betrokkenheid, het zelfverstaan van het Joodse volk met inbegrip van zijn nationale aspecten, vestigde de aandacht op de staat Israël binnen de bredere context van het Midden-Oosten. Lutherse bezinning op het conflict in deze regio was in eerste instantie gericht op de situatie van de lutheranen in het Heilige Land, waarop oproepen tot vrede en welzijn voor alle partijen volgden, zoals verwoord in Oslo (1975):

Wij roepen de lutherse kerken daarom op om op duurzame wijze bij te dragen aan het stichten van vrede en verzoening, gerechtigheid en waardigheid onder alle volkeren van het Midden-Oosten.¹⁰

1.2 Ontmoetingen met Joodse dialoogpartners sinds 1980

Aan het begin van de jaren '80 ontstond een fundamentele omslag in de joods-lutherse relaties. Tot dan toe waren enkel individuele vertegenwoordigers met bijzondere kennis van joodse zijde betrokken bij

the Church. The Report of the Fourth International Consultation held under the Auspices of the Lutheran World Federation, Department of Studies, Bossey, near Geneva, August 1982' in: Jean Halperin en Arne Sovik red., *Luther, Lutheranism and the Jews: A Record of the Second Consultation Between Representatives of the International Jewish Committee for Interreligious Consultations and the Lutheran World Federation held in Stockholm, Sweden, 11-13 July* (Genève 1984), 12.

9 'Tantur Report on Worship, 1981' in: Eugene Brand red., *Worship Among Lutherans* (Genève 1983).

10 'Report of the Consultation' in: *Christian Witness and the Jewish People. The Report of a Consultation held under the Auspices of the Lutheran World Federation, Oslo, Norway, August 1975* (Genève 1977), 7.

het hoofdzakelijk intra-lutherse bezinningsproces. Nu werd echter een formele dialoog tussen de LWF en het Internationaal Joods Comité voor Interreligieus Overleg (IJCIC) geïnitieerd.¹¹ De aard van de luthers-joodse dialoog in die periode heeft het perspectief van lutherse zijde op de relatie tot joden blijvend veranderd. Die ontwikkeling stelde de LWF in staat om verklaringen op te stellen met wezenlijke nieuwe dimensies, zoals die van de Assemblee in Boedapest (1984).

1.2.1 Luthers anti-Joodse erfenis onder ogen zien

De dialoog met de IJCIC leidde tot ontmoetingen tussen lutheranen en joden als gelijkwaardige gesprekspartners tijdens twee consultaties, respectievelijk in Kopenhagen (Denemarken, 1981) en Stockholm (Zweden, 1983). Een belangrijke opbrengst van deze dialoog was de verklaring die in Stockholm door beide partijen werd opgesteld waarin de lutheranen de erfenis van Luthers anti-Joodse uitspraken onder ogen zagen. In 1984 distantieerde de LWF zich formeel van Luthers anti-Joodse uitlatingen en sprak zij haar berouw uit over de schadelijke gevolgen daarvan voor het Joodse volk. De aanleiding om dit onderwerp aan de orde te stellen was de viering van de 500e geboortedag van de reformator. De gelijkwaardige positie van beide partijen kwam expliciet tot uitdrukking in de aard van de opgestelde verklaring, waarin zowel lutheranen als joden een stem hadden. In het eerste deel verklaarden de lutheranen:

Wij lutheranen ontleen onze naam en een wezenlijk deel van ons verstaan van het christelijk geloof aan Maarten Luther. Wij kunnen echter de gewelddadige verbale uitingen van de reformator jegens de Joden niet aanvaarden of tolereren. [...] Lutheranen van nu weigeren gebonden te zijn door al wat Luther over de Joden heeft gezegd. Wij hopen dat wij geleerd hebben van de tragedie uit het recente verleden. We stellen onszelf verantwoordelijk om er zorg voor te dragen dat er nu noch in de toekomst enige twijfel zal bestaan over ons standpunt ten aanzien van raciale en gelovige vooroordelen en dat wij iedereen de menselijke waardigheid, vrijheid en vriendschappelijkheid toekennen die alle kinderen van de Vader toekomt.¹²

11 Voor meer informatie over het International Jewish Committee for Interreligious Consultations (IJCIC) zie: ijcic.net.

12 'Statements of the meeting' in: Jean Halperin en Arne Sovik red., *Luther, Lutheranism and the Jews: A Record of the Second Consultation Between Representatives of the International Jewish Committee for Interreligious Consultations and the Lutheran World Federation held in Stockholm, Sweden, 11-13 July* (Genève 1984), 9-10.

Joodse gesprekspartners beantwoordden deze verklaring als volgt:

De joodse aanwezigen waarden de betrokkenheid van de lutherse gesprekspartners om de geleefde werkelijkheid van het Jodendom te zullen respecteren vanuit het perspectief van joods zelfverstaan en hun inzet om er zorg voor te dragen dat lutherse geschriften nooit meer zullen dienen tot bron voor het zaaien van haat jegens het Jodendom en het vernederen van het Joodse volk. Dit luidt een nieuw hoofdstuk in de relatie tussen joden en lutheranen in dat tot tastbare uitdrukking moet komen in onderwijs, verkondiging en belijden, maar ook in gezamenlijke inspanningen ten behoeve van sociale gerechtigheid, mensenrechten en vrede stichting.¹³

Het laatste deel bevatte de volgende gezamenlijke slotverklaringen:

Wij erkennen de integriteit en waardigheid van onze geloofsgemeenschappen en verwerpen iedere vorm van georganiseerde bekering van elkaar. Wij verklaren alle vormen van [raciale] en religieuze vooroordelen te zullen bestrijden en betuigen onze solidariteit met allen die lijden onder het gebrek aan volwaardige godsdienstvrijheid. Delend in de gemeenschappelijke nalatenschap van de Profeten van Israël en geïnspireerd door hun visioenen, verklaren wij te streven naar een wereld waarin de dreiging van nucleaire oorlogvoering wordt beëindigd, waarin armoede en honger worden uitgebannen, waarin geweld en terrorisme worden overwonnen en waarin rechtvaardige en duurzame vrede wordt gesticht.¹⁴

De betekenis van dit document als mijlpaal, die de afwijzing van Maarten Luthers anti-judaïstische erfenis door lutheranen markeert, werd bevestigd op de Zevende Assemblee in Boedapest. Deze assemblee, waaraan dr. Gerhart M. Riegner, voormalig algemeen secretaris van het Joods Wereldcongres (World Jewish Congress) en medevoorzitter van de IJCIC, deelnam, nam de consultatieverklaringen van Stockholm aan, waarmee ze officieel het standpunt van de LWF werden.¹⁵

13 Idem, 11.

14 Ibidem.

15 Carl H. Mau Jr. red., *Budapest 1984: In Christ – Hope for the World. Official Proceedings of the Seventh Assembly of the Lutheran World Federation. Budapest, Hungary, July 22 – August 5, 1984. LWF Report 19/20* (Genève 1985), 144-148, 255-259.

1.2.2 Gemiste kansen en positieve ontwikkelingen

Na Boedapest heeft de LWF de wederzijdse joods-lutherse dialoog op internationaal niveau niet onmiddellijk voortgezet. De LWF-studiesecretaris voor theologie en kerk, Dr. Wolfgang Greive, schrijft dit toe aan 'het onvermogen om wederzijds geschikte gespreksonderwerpen te vinden'.¹⁶ Greive belicht daarentegen positief het belang van de joods-christelijke relaties onder de lidkerken:

In de jaren negentig onderstreepten enkele lutherse synodes doorgaand de uitverkiezing van Israël en wezen zij zending onder joden af, en in de afzonderlijke kerken ontwikkelde zich een nieuwe constructieve houding. De documenten en adviezen uit Boedapest speelden daarin geen bijzondere rol. Zij maakten enkel deel uit van de algemene dynamiek in de joods-christelijke dialoog die zich stapsgewijs ontwikkelde, van 'minachting tot respect voor Israël in de kerk en de theologie'.¹⁷

In deze periode bevorderde in Europa de koepelgroep bekend onder de naam Lutherse Europese Commissie voor Kerk en Jodendom (LEKKJ)¹⁸ de joods-christelijke relaties door het samenstellen en de publicatie van een aantal belangrijke documenten, waaronder de *Verklaring van Driebergen over de ontmoeting tussen lutherse christenen en joden*.¹⁹

Lutheranen uit lidkerken en hun joodse gesprekspartners kwamen daaropvolgend samen onder de auspiciën van de LWF in 2001 tijdens de consultatie in Dobogókő, vlakbij Boedapest (Hongarije) rond het thema 'Hedendaags antisemitisme en anti-judaïsme'.²⁰ Na 2001 werd de joods-christelijke dialoog opgenomen in de LWF focus op interreligieuze dialoog,

16 Wolfgang Greive, 'A Long Road: Turning Points' in: Wolfgang Greive en Peter N. Prove red., *A Shift in Jewish-Lutheran Relations? A Lutheran Contribution to Christian-Jewish Dialogue with a Focus on Antisemitism and Anti-Judaism Today, Documentation No. 48* (Genève 2003), 12.

17 Idem, 12-13.

18 LEKKJ, lekkj.eu.

19 *Erklärung zur Begegnung zwischen lutherischen Christen und Juden verabschiedet auf der Jahrestagung der Lutherischen Europäischen Kommission Kirche und Judentum (LEKKJ)*, Driebergen, Nederlande, am 8. Mai 1990, lekkj.eu/damfiles/default/lekkj/lekkj/dokumente/LuthEuropKommission1990ErklaerungDriebergen-b9d3abccbbe22e7e789a24b87f07679.pdf.

20 De materialen en het consultatierapport zijn gepubliceerd in: Wolfgang Greive, 'A Long Road: Turning Points' in: Wolfgang Greive en Peter N. Prove red., *A Shift in Jewish-Lutheran Relations? A Lutheran Contribution to Christian-Jewish Dialogue with a Focus on Antisemitism and Anti-Judaism Today, Documentation No. 48* (Genève 2003).

zoals het geval was in 2014 tijdens de joods-christelijk-islamitische LWF consultatie in Seattle (Verenigde Staten).²¹ Ook een in 2020 gepubliceerde reader over de interreligieuze dialoog behandelde de joods-christelijke relaties in dit bredere verband.²² Een door de LWF gesteunde consultatie over het Evangelie van Matteüs gebruikte principes die geleerd waren uit de joods-christelijke dialoog voor hedendaagse lutherse interpretaties van de Schrift.²³

1.2.3 Kernelementen uit de luthers-joodse dialoog

De luthers-joodse dialoog zette lutheranen ertoe aan verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen verleden en stimuleerde verdere reflectie op relevante onderwerpen binnen het intra-lutherse debat. Drie kritische thema's werden verder onder de aandacht gebracht tijdens het overleg van Dobogókő (2001):

Allereerst werd de eenduidige lutherse veroordeling van anti-judaïsme en antisemitisme gehandhaafd:

- Antisemitisme en anti-judaïsme komen voor in elke kerk en samenleving die in dit overleg vertegenwoordigd is. De uitingen zijn talrijk en hun wortels uiteenlopend. Intolerantie voor anders-zijn en het ontbreken van respect voor de waardigheid van anderen zijn de essentie van deze uitingen en vormen de voedingsbodem voor deze zonden. Daarom roepen wij de lidkerken van de LWF op om passende maatregelen te nemen en voorlichting te geven om de rechten van alle mensen te beschermen, in het bijzonder van minderheden, om meer waardering te creëren voor verschillen, en om respect voor de waardigheid van anderen te leren en te behoeden.²⁴

21 Simone Sinn en Michael Reid Trice red., *Religious Identity and Renewal in the Twenty-first Century: Jewish, Christian and Muslim Explorations*, LWF-Documentation 60 (Genève 2015).

22 De Lutherse Wereldfederatie red., *Loving your neighbor. Encouraging constructive interfaith engagement – A Reader* (Genève 2020).

23 Kenneth Mtata and Craig Koester red., *To All the Nations: Lutheran Hermeneutics and the Gospel of Matthew*, LWF-Studies 2 (Genève 2015).

24 'Antisemitism and Anti-Judaism Today. A Contribution to the Jewish-Christian Dialogue: A Consultation of the Lutheran World Federation, Dobogókő, Hungary, 2001' in: Wolfgang Greive en Peter N. Prove red., *A Shift in Jewish-Lutheran Relations? A Lutheran Contribution to Christian-Jewish Dialogue with a Focus on Antisemitism and Anti-Judaism Today*, Documentation No. 48 (Genève 2003), 202.

Daarnaast werd er nadrukkelijk opgeroepen tot vrede in het Midden-Oosten:

- We roepen de staat Israël en de Palestijnse leiders op om alle mogelijke manieren te verkennen om een einde te maken aan het geweld en de onderhandelingen te hervatten met het oog op een rechtvaardig akkoord tussen beide volkeren.²⁵

Decennia van dialoog met joden hadden lutheranen bewust gemaakt van de joodse verbondenheid met het land Israël, zoals dat al tot uitdrukking was gekomen op een eerdere conferentie in Kopenhagen (1981):

- De lutherse en joodse vertegenwoordigers betuigden hun steun aan het bestaansrecht van de staat Israël en kwamen overeen te zoeken naar mogelijkheden om de dialoog te bevorderen die leidt tot verzoening, wederzijds respect en vrede tussen joden, christenen en moslims in het Midden-Oosten.

De consultatie in Dobogókő bevestigde de erkenning van de joodse verbonden met dit land en verbreedde het begrip daarvan verder:

- Wij erkennen het belang van het land Israël voor het Joodse volk en de centrale plaats die het inneemt in de beloften van God. Wij bevestigen daarom dat de verbondenheid van het Joodse volk met het land geen racistische ideologie is, maar een centraal element van het joodse geloof. In solidariteit met het Joodse volk en in de geest van de Bijbelse Profeten zal de kerk ernaar streven de ware betekenis van de rol en de roeping van de staat Israël onder de volkeren van de wereld te begrijpen.²⁶

Ten derde verhelderde de dialoog met de joodse gesprekspartners in Dobogókő het lutherse standpunt ten aanzien van zending onder joden. Het rapport van Stockholm, aangenomen op de Assemblee van Boedapest, zoals hierboven beschreven, had reeds duidelijk gesteld dat doelgerichte bekering onaanvaardbaar was:

- Wij erkennen de integriteit en waardigheid van onze geloofsgemeenschappen en verwerpen iedere vorm van georganiseerde bekering van elkaar.²⁷

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ 'Statements of the meeting' in: Jean Halperin en Arne Sovik red., *Luther, Lutheranism and the Jews: A Record of the Second Consultation Between Representatives of the*

De dialoog met joodse gesprekspartners in Dobogókő hielp bij het vaststellen van een theologische grondslag voor christelijke onthouding van pogingen om joden tot het christelijk geloof te bekeren. Door onze gemeenschappelijke erfenis te erkennen als de bron van voortdurende verbondenheid van de kerk met joden en het Jodendom, hebben christenen de opdracht om dit unieke verbond te respecteren in hun leven en zending. De consultatie in Dobogókő toonde dat Gods verbond met het Joodse volk nooit is opgeheven en dat zij in die blijvende relatie staan:

- Allen echter delen in de erfenis van het Bijbelse Israël dat de verbondenheid van de kerk met de hedendaagse joden en het Jodendom tot stand brengt. Trouw aan hun roeping volgens het evangelie, zullen de kerken zoeken naar de betekenis van dit verbond voor het leven en de zending van de kerk. Wat wij bevestigen is de geldigheid van Gods verbond met het Joodse volk, dat nooit is opgeheven.²⁸

1.3 Perspectieven om voorwaarts te gaan

De weg van de LWF naar positieve luthers-joodse relaties begint met kritisch inzicht in de lange geschiedenis van het christelijk geloof met het Joodse volk, die maar al te vaak werd gekenmerkt door uitsluiting en misbruik van ongelijke machtsstructuren. Het huidige wereldbeeld en onze recente dialooginitiatieven openen nieuwe perspectieven om onze collectieve en individuele inspanningen te herzien. De betrokkenheid van LWF bij joods-christelijke relaties heeft belangrijke momenten en moedige stellingnames gekend. Toch worstelen we in bepaalde opzichten met een lutherse benadering van onze joodse partners. Een bemoedigend voorbeeld van vooruitgang is de eenduidige afwijzing van antisemitisme en anti-judaïsme, vooral in relatie tot de schadelijke erfenis van Luther. Voorbeelden van bestaande uitdagingen vormen echter de aanhoudende verdeeldheid binnen de lutherse kerken over de christelijke zending onder joden en de concrete implicaties van het erkennen van joodse perspectieven op het land Israël.

International Jewish Committee for Interreligious Consultations and the Lutheran World Federation held in Stockholm, Sweden, 11-13 July (Genève 1984), 11.

28 Antisemitism and Anti-Judaism Today. A Contribution to the Jewish-Christian Dialogue: A Consultation of the Lutheran World Federation, Dobogókő, Hungary, 2001' in: Wolfgang Greive en Peter N. Prove red., *A Shift in Jewish-Lutheran Relations? A Lutheran Contribution to Christian-Jewish Dialogue with a Focus on Antisemitism and Anti-Judaism Today, Documentation No. 48 (Genève 2003), 202.*

Het belangrijkste inzicht dat lutheranen uit dit veelstemmige verhaal kunnen opmaken, is wellicht dat de beste manier om joods-christelijke relaties te onderhouden het aangaan van een dialoog met joodse gesprekspartners is. Rechtstreekse ontmoetingen hebben lutheranen veel geleerd, waaronder hoe zij open kunnen staan voor perspectieven uit de joodse gemeenschap. Sinds onze aanvankelijke pogingen in de jaren tachtig zijn we er niet in geslaagd om op mondiaal niveau een doorgaande joods-lutherse dialoog in stand te houden, maar door de hernieuwing van ons onderbroken gesprek hebben we een begin gemaakt om nieuwe initiatieven te nemen. In het volgende hoofdstuk nodigt dit studiedocument ons uit om te beginnen onszelf te informeren met fundamentele kennis over joden en het Jodendom. *Het doel hiervan is om betekenisvolle gesprekken aan te moedigen en ons voor te bereiden op vruchtbare interreligieuze ontmoetingen.*

Vragen voor reflectie, dialoog en handelen

1. Dialoog met de ander kan leiden tot nieuwe inzichten en een verandering in handelen. Waar in deze beschrijving van de geschiedenis van de betrokkenheid van de LWF bij joods-christelijke relaties zien we de meeste impact van dialoog?
2. Zijn er voorbeelden uit jouw eigen leven, of uit het verleden van jouw kerk, waar rechtstreekse interactie en diepgaande gesprekken met anderen je gedachten hebben veranderd en de manier waarop je handelt hebben beïnvloed?
3. Hoe geeft jouw kerk evangelisatie of christelijke zending gericht op het delen van het goede nieuws van Jezus Christus met niet-christenen vorm?
4. Hoe versta jij het standpunt van de LWF tegen iedere poging om joden te bekeren, omdat het Joodse volk al een verbondsrelatie met God heeft?
5. Kritische bezinning op onze lutherse geschiedenis en het nemen van verantwoordelijkheid ten aanzien van de haatdragende woorden van onze voorganger Maarten Luther zijn belangrijke stappen geweest in de luthers-joodse relaties. Hoe beïnvloedt die kritische reflectie en heroriëntatie jouw kerk, ongeacht of je wel of geen joodse naasten kent in jouw plaatselijke context?
6. Het is niet altijd eenvoudig om te leven met het kritische besef van de manier waarop onze kerk tekort is geschoten en om verantwoordelijkheid te nemen om te veranderen teneinde te leven in het licht van het evangelie. Op welke gebieden, met inbegrip van interreligieuze relaties, is jouw plaatselijke kerk tekortgeschoten en moet zij daarom veranderen om hoop voor de toekomst uit te stralen?

2: Het Joodse volk begrijpen

Wanneer christenen joden ontmoeten kunnen zij de indruk krijgen dat ze de wortels van hun eigen traditie herkennen. Enige grondkennis is daarom nodig om misvattingen te verhelderen en ons beter te kunnen verhouden tot de joden die we ontmoeten, of dat nu in persoonlijke ontmoeting is of in onze heilige Schriften. Het begrijpen van onze joodse partners en hun tradities betekent erkennen dat het Jodendom niet alleen een geloof is, maar ook een volk en een cultuur.

Dit hoofdstuk bevat algemene informatie over het Joodse volk en zijn geloof, traditie en geschiedenis, van Bijbelse tijden tot nu, en is gericht op het bevorderen van wederzijds respect voor de integriteit van onze twee gemeenschappen.

2.1 Geloven in één God

De Bijbel vertelt het verhaal van het volk Israël in rijke en levendige beelden. Dit zijn geloofsverhalen en niet altijd nauwkeurige historische beschrijvingen. Niettemin wordt ons christelijk geloof gevormd door deze verhalen. Ze vertellen over Gods trouw aan Zijn volk en de trouw van het volk Israël aan zijn God.

In de Bijbel begint dit verhaal wanneer Abram door God wordt geroepen om zijn geboorteland en geboorteplaats Ur in Chaldea (het huidige Irak) te verlaten. Abram, zijn vrouw Sarai en hun gezin trokken naar het land ten westen van de rivier de Jordaan, genaamd Kanaän, waar God hen de naam Abraham en Sara gaf, hun een zoon beloofde en een eeuwigdurend verbond met hen en hun nakomelingen sloot. Zo lezen we in Genesis 17:

... de HEER verscheen aan hem en zei: 'Ik ben God, de Ontzagwekkende (*El Shaddai*). Richt je steeds naar mijn wil en leid een onberispelijk leven. Ik wil met jou een verbond aangaan en ik zal je veel, heel veel nakomelingen geven.' ... God sprak: 'Ik doe jou deze belofte: je zult de stamvader worden van een menigte volken. ... Ik zal je bijzonder vruchtbaar maken. Er zullen veel volken uit je voortkomen en onder je nazaten zullen koningen zijn. Ik sluit een verbond met jou en met je nakomelingen, met alle komende generaties, een eeuwigdurend verbond: ik zal jouw God

zijn en die van je nakomelingen. Heel Kanaän, het land waar je nu als vreemdeling woont, zal Ik jou en je nakomelingen voor altijd in bezit geven, en Ik zal hun God zijn.’ (Passages uit Genesis 17:1-8)²⁹

Abraham en Sara kregen werkelijk een zoon, Isaak, die later samen met zijn eigen vrouw Rebekka een tweeling kreeg, Esau en Jakob (Genesis 25). Na Abraham en Isaak werd Jakob de derde aartsvader of ‘vader’ van het volk Israël. Jakob worstelde bij de rivier de Jabbok met een ‘man’ die een boodschapper van God lijkt te zijn. De man zei: ‘Voortaan zal je naam niet Jakob zijn maar **Israël**, want je hebt met God en mensen gestreden en je hebt gewonnen.’ (Genesis 32:28, markering toegevoegd).

Door hongersnood vluchtten de zonen van Jakob en hun gezinnen naar Egypte, waar veel later hun talrijke nakomelingen tot slaven werden gemaakt toen een nieuwe koning, ofwel farao, aan de macht kwam. Onder de leiding van Mozes ontsnapten zij en trokken ze door de woestijn tot aan de berg Sinai. Daar sloot God een verbond met het volk Israël: ‘Toen sprak God deze woorden: ‘Ik ben de HEER, uw God, die u uit Egypte, uit de slavernij, heeft bevrijd. Vereer naast Mij geen andere goden.’ (Exodus 20:1-3) Het verbond bood een manier van leven door de Tora, ofwel de geopenbaarde leer van de Sinaï, inclusief de Tien Geboden, waaraan de Israëlieten zich verbonden. ‘Mozes maakte het volk bekend met alle geboden en regels die de HEER had gegeven, en het volk verklaarde eenstemmig: ‘Alles wat de HEER gezegd heeft zullen we doen.’ Hierna schreef Mozes alles op wat de HEER had gezegd.’ (Exodus 24:3-4a)

De twaalf stammen van Israël worden beschreven als de afstammelingen van de twaalf zonen van Jakob, ook wel bekend onder de naam Israël (Numeri 1:1-16). Toen zij het land binnenkwamen in de tijd van de Rechters, hadden ze aanvankelijk geen gemeenschappelijke politieke leiders en instellingen. Het geloof in de God van hun voorouders verenigde hen tot een gemeenschap. Later vroegen ze om een koning, net als andere volken, en God verhief Saul tot de eerste koning van Israël, gevolgd door de herdersjongen David. David stichtte de stad Jeruzalem als Israëls hoofdstad en zijn zoon Salomo bouwde er de Eerste Tempel (1 Koningen 6 e.v.) De Tempel werd het centrum van het joodse geloof en de joodse geloofspraktijk met priesterschap, offeranden en bedevaartstochten.

²⁹ Alle Bijbelcitaten in deze publicatie zijn ontleend aan de Nieuwe Bijbelvertaling ‘21. Zie: debijbel.nl/bijbel/NBV21

Na Salomo's heerschappij werd Israël verdeeld in een noordelijk en een zuidelijk koninkrijk. Het grotere en sterkere noordelijke koninkrijk, met zijn hoofdstad in Samaria, werd in 722 v. Chr. door de Assyriërs veroverd. Het zuidelijke koninkrijk Juda overleefde deze invasie, maar in 586 v. Chr. veroverden de Babyloniërs Juda, waarna Jeruzalem viel, de Tempel van Salomo werd verwoest en de Judese leiders werden gedeporteerd naar Babylon.

Na het verlies van het centrum van hun rituele en liturgische leven pasten de gedeporteerde joden hun gebruiken aan om hun identiteit onder de Babylonische ballingschap te bewaren. De vroege geschriften uit de tijd die voorafging aan de ballingschap (2 Koningen 22:8) werden verzameld en bewerkt, en mondelinge tradities werden opgeschreven door joodse schrijvers. Zo ontstond de geschreven Tora, waarvan de geschriften als reizend heiligdom dienden in plaats van de Tempel. Het naleven van sjabbat, de wekelijkse rustdag van vrijdag- tot zaterdagavond, werd in deze tijd ook een belangrijk kenmerkend aspect van de joodse identiteit.

2.2 Van het Oude Testament tot het rabbijnse Jodendom

Na de terugkeer uit de Babylonische ballingschap tijdens de Perzische overheersing, en later tijdens de overheersing door de Grieken en Romeinen, ontstonden vele varianten van joodse gebruiken. Onder deze groepen waren de farizeeën, een niet-priesterlijke Schriftuurlijke beweging die heiligheid in het alledaagse leven nastreefde. Hun vindingrijke manieren om de Tora te interpreteren droegen bij aan de latere opkomst van de rabbijnen, ofwel leraren, die de joodse gebruiken verder verdiepten na de verwoesting van de Tweede Tempel in het jaar 70 n. Chr.

Het rabbijnse Jodendom ontstond in een tijd van crisis, toen de joodse beschaving een existentiële bedreiging onderging na de verwoesting van de Tweede Tempel en het niet langer in staat was om haar gebruiken voort te zetten. Onder de rabbijnen werd de synagoge, die reeds een plaats van samenkomst en Tora-studie was, de belangrijkste joodse instelling.

2.3 De geschreven Tora, de mondelinge Tora en de halacha

Het rabbijnse Jodendom is gebaseerd op de geopenbaarde Tora, zowel geschreven als mondeling. De geschreven Tora bestaat uit de vijf boeken van Mozes (door christenen veelal aangeduid als de Wet van Mozes ofwel Pentateuch), die elk jaar achtereenvolgens in de synagoge worden gelezen. Bij uitbreiding omvat de geschreven Tora de hele **TeNaCh** (ook wel Tanach), wat een acroniem is voor de drie delen van de Hebreeuwse Bijbel: **Tora** (de Wet of Geopenbaarde Leer), **Neviim** (Profeten) en **Ketoeviem** (Geschriften). De **mondelinge Tora** omvat de tradities in de **Talmoed** en andere traditionele rabbijnse teksten, evenals hun voortgezette interpretatie.

Volgens de rabbijnse traditie werd de mondelinge Tora in een ononderbroken lijn mondeling doorgegeven vanaf Mozes op de Sinai (*Misjna Avot 1*), totdat de inhoud ervan werd opgeschreven in de Misjna, Talmoed en andere rabbinale teksten. Het ontstaan van deze teksten weerspiegelt de voortdurende evolutie van het Jodendom als een onderscheiden nationale gemeenschap, voorbij de Bijbelse tijden.

Het geheel van gebruiken en voorschriften die zijn afgeleid van de geschreven en de mondelinge Tora wordt **halacha** genoemd. Het omvat rituelen, geloofspraktijken en normen voor God – in menselijke en intermenselijke relaties. Het behandelt allerlei zaken en aangelegenheden, van dieetwetten tot sjabbat- en feestvieringen, huwelijksrelaties, landbouwmethoden, burgerlijke aansprakelijkheden en schadevergoedingen. Een vertaling van het Hebreeuwse woord 'halacha' luidt 'manier van gedragen', of nog letterlijker 'manier van lopen', wat aangeeft dat de halacha het alledaagse joodse leven altijd heeft gevormd en gekenmerkt. Hoewel de halacha open staat voor voortdurende interpretatie in de interactie tussen het gemeenschapsleven en de rabbinale autoriteit, wordt deze beschouwd als fundament voor het joodse leven in al zijn verscheidenheid.

Voor veel hedendaagse joden zou het leven niet herkenbaar zijn zonder de tradities van de mondelinge Tora, hoewel denominaties aanzienlijk verschillen in hun opvattingen over hoe deze gezamenlijk met de halacha het joodse leven van alledag vormt. Het liberale **Reform-Jodendom** beschouwt bijvoorbeeld de mondelinge Tora als voortbrengsel van mensen die binnen een bepaalde tijd in het verleden handelden en aanvaardt niet onvoorwaardelijk de bindende aard van de halacha voor

het moderne leven. Het behoudende Jodendom erkent expliciet die bindende aard van de mondelinge traditie, maar kent een grotere autoriteit aan hedendaagse rabbijnen toe om rabbinale voorschriften van eeuwen geleden aan te passen en kent daarbij meer vrijheid dan het **Orthodoxe Jodendom. Seculiere Joden** die zichzelf als cultureel Joods identificeren, maar niet als gelovig, kunnen alsnog bepaalde gebruiken en rituelen volgen die deel uitmaken van hun etnische identiteit.

2.4 De Joodse diaspora

Sinds de zesde eeuw v. Chr. raakte de Joodse bevolking verspreid over de hele wereld in wat bekend staat als de Joodse diaspora. Een volk in diaspora verspreidt zich buiten de grenzen van zijn oorspronkelijke thuisland. Na het Romeinse neerslaan van het Joodse volk tijdens de Bar Kochba-opstand (ook wel de Tweede Joodse Opstand) in de tweede eeuw n. Chr. bleef een levendige Joodse gemeenschap voortbestaan in het land met Galilea als religieus en academisch centrum. Tot de stichting van de staat Israël in 1948 was er echter geen sprake meer van Joodse soevereiniteit in het Bijbelse land Israël. In plaats daarvan leefden Joden als een minderheid tussen andere mensen in talrijke streken en landen, waar ze bijdroegen aan de bredere cultuur, waaronder wetenschap, filosofie en het openbare gemeenschapsleven, en het Jodendom verder ontwikkelden.

Tijdens de Romeinse periode leefden overal in het Romeinse Rijk Joden. Zij volgden de expansie van het Romeinse Rijk in het hele Middellandse Zeegebied en noordwaarts, naar Midden-Europese regio's zoals Frankrijk en Duitsland.

Al voor de Romeinse tijd waren er belangrijke Joodse diasporagemeenschappen. Een van de oudste ontstond tijdens de Babylonische ballingschap in de zesde eeuw v. Chr. en floreerde eeuwenlang in Babylon (het huidige Irak). Deze gemeenschap vervaardigde de beroemde Babylonische Talmoed, die dateert uit de vijfde tot zesde eeuw n. Chr., en die nog steeds door joden over de hele wereld wordt bestudeerd. De Talmoedgeleerden verhielden zich hiermee tot het verlies van de Tempel en het bestaan in diaspora buiten het oorspronkelijke thuisland van de Joden, wat de nieuwe realiteit was voor het Joodse volk.

Voorafgaand aan de stichting van de staat Israël in 1948 leefden er tussen de 800.000 en 1 miljoen Joden in de gebieden die deel uitmaakten van de

Arabische wereld die gezamenlijk bekend stonden als Mizrachi Joden (ook wel Mizrachim, Oostelijke Joden). Anti-Joodse vervolgingen, confiscatie van eigendommen en verdrijvingen volgden op de afwijzing van het Verenigde Naties besluit om Palestina te verdelen en een Joodse staat te stichten door de Arabische regeringen. De rijke 2600 jaar oude geschiedenis van de Mizrachi Joden in de Arabische gebieden kwam daarna grotendeels tot een einde en de meeste Joden verhuisden naar de staat Israël.

Een andere diasporabevolking die het vermelden waard is, is de eeuwenoude Joodse gemeenschap in Ethiopië, de grootste die bekend staat als Beta Israël (Huis van Israël). Vandaag de dag telt Ethiopië minder dan 25.000 Joden, maar voordat het christelijk geloof in de vierde eeuw n. Chr. als staatsgodsdienst werd ingevoerd floreerde er een aanzienlijke joodse gemeenschap. Die gemeenschap vormde haar leven op een geheel eigen wijze, afgezonderd van de rabbijnse traditie. Hoewel Ethiopische Joden de geschreven Thora (de vijf boeken van Mozes) kennen, maakt de mondelinge Tora (de Talmoed) geen deel uit van hun gezaghebbende traditie. Hun taal is niet de Hebreeuwse en hun geestelijke leiders zijn priesters in plaats van rabbijnen. In de jaren 1980 maakten hongersnood en burgeroorlog de Joodse bevolking in Ethiopië echter kwetsbaar. Duizenden Ethiopische Joden werden in de jaren 1980 en het begin van de jaren 1990 door humanitaire missies met het vliegtuig naar Israël overgebracht.

In westelijke richting leven Joden al sinds de vroegste verkenningen en nederzettingen door Europeanen in de Nieuwe Wereld. Daar zagen zij kansen om te participeren en zich te ontplooiën in de samenleving, maar ondervonden zij ook belemmeringen op het gebied van immigratie, stemrecht en het bekleden van publieke functies, naast andere antisemitische barrières. Joodse gemeenschappen hebben er sterke religieuze, educatieve en culturele instellingen opgebouwd en zij leverden belangrijke maatschappelijke bijdragen aan hun samenlevingen, met name in de grote steden van de Verenigde Staten en Canada.

Vandaag de dag zijn er wereldwijd ongeveer 15,2 miljoen joden.³⁰ In Israël wonen 6,9 miljoen Joden, daarbuiten ongeveer 8,3 miljoen, waarvan ongeveer 6 miljoen in de Verenigde Staten van Amerika leven.

³⁰ The Jewish Agency for Israel, 'World Jewish population rises to 15 Million', 5 september 2021, website The Jewish Agency. [jewishagency.org/jewish-population-5782](https://www.jewishagency.org/jewish-population-5782). Geraadpleegd 26 mei 2023.

2.4.1 Polen: land van belofte

Aan het begin van de twaalfde eeuw waren joodse gemeenschappen over heel West-Europa verspreid, waar zij floreerden. Vervolging en verdrijving van Joden uit Duitsland, Frankrijk, Engeland, Spanje en andere landen in de dertiende tot vijftiende eeuw leidde echter tot hun haastige vlucht en massale migratie naar het oosten.³¹ In die tijd waren het Koninkrijk Polen en het Groothertogdom Litouwen dunbevolkt. Heersers uit die regio nodigden joodse immigranten uit en verleenden hun een relatief zekere status. Joden werden verwelkomd vanwege hun economische rijkdommen en de handelsvaardigheden die ze met zich meebrachten. Het gebied van het huidige Polen, Litouwen, Wit-Rusland en Oekraïne en de omliggende gebieden werden zo centra van bloeiend joods leven. De grote rabbijnse scholen (*jesjivot*) van Oost-Europa werden in deze periode opgericht en vormden de basis voor het hedendaagse Orthodoxe Jodendom. Polen en omgeving werd de thuisbasis van een levendige joodse gemeenschap voor meer dan vijfhonderd jaar.

Binnen deze context, en deels in reactie op de intellectuele focus van de jesjiva gemeenschap, werd de leer van rabbijn Yisroel ben Eliezer, ook wel bekend als Ba'al Sjem Tov (1698-1760), populair onder joden in Oost-Europa en in het bijzonder in Polen. De leerlingen van Baal Shem Tov moedigen een nieuw soort Jodendom aan dat bekend staat als het **Chassidisme**, gebaseerd op de mystieke leer van de **kabbala** en gericht op het spirituele leven, genezing, gebed en de blijmoedige toewijding tot God in het dagelijks leven. Het chassidische Jodendom verspreidde zich wereldwijd. Veel chassidische dynastieën, die elk de leer van een vereerde, stichtende rabbijn volgen, hebben tot op de dag van vandaag een grote aanhang, waaronder de Chabad-Lubavitch beweging die verbonden wordt met rabbi Menachem Schneerson.

Aan het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw ontstond in West-Europa een meer rationalistische stroming binnen het Jodendom die bekend staat als de *haskala* of Joodse Verlichting. Deze beweging bepleitte educatieve en culturele hervormingen binnen joodse gemeenschappen die bijdroegen aan de modernisering van het Jodendom in Oost-Europa. Toen Duitsland in 1939 Polen binnenviel, vernietigden de nazi's Europa's grootste Joodse gemeenschap van drie miljoen Joden bijna volledig, evenals de levendige cultuur van de Oost-Europese Joden.

³¹ Zie sectie 4.1.3 voor een beschrijving van de kruistochten als keerpunt in de joods-christelijke verhouding van West-Europa, de massamoorden en verdrijvingen die joden naar het oosten dreven.

2.5 De diversiteit van de Joodse identiteit

De Joodse cultuur is rijk en divers omdat joodse gemeenschappen over de hele wereld hun unieke identiteit en gebruiken in uiteenlopende contexten hebben ontwikkeld. Volgens de halacha is een jood iemand die geboren is uit een Joodse moeder, of die zich tot het Jodendom heeft bekeerd. Binnen het meer liberale Noord-Amerikaanse reform en het progressief in het Verenigd Koninkrijk, is een persoon joods als een van beide ouders Joods is en die persoon zijn of haar Joodse identiteit erkent. Kinderen en kleinkinderen van alle Joodse mensen hebben recht op het Israëliësch staatsburgerschap. Er zijn verschillende stromingen en scholen binnen het joodse geloof, maar er zijn ook Joden die zichzelf helemaal niet als gelovig beschouwen. Er wordt vaak beweerd dat voor praktiserende joden 'orthopraxie', het juiste handelen, belangrijker is dan 'orthodoxie', het volgen van de juiste theologie. Het Jodendom kent geen centraal geloofsinstuut dat voor het joodse collectief kan beslissen.

Deze beknopte weergave laat zien dat het Jodendom niet alleen een geloof is, maar ook een volk en een cultuur. Hoewel er verschillende manieren zijn om te verwoorden wat 'Jodendom' is, kunnen vermoedelijk veel joden – allicht de meerderheid – zich identificeren met de volgende omschrijving:

"Voor mij is het fenomeen Jodendom gefundeerd op drie pijlers: de eerste is het geloof - met zijn stelsel van geboden – collectief en individueel – die een heilige legitimiteit veronderstellen die uitgaat van God; de tweede is het behoren tot een onderscheiden volk, met gedeelde waarden en gevoelens van solidariteit; en de derde is het delen van een gemeenschappelijke cultuur en traditie, gegrondvest op de bijdragen van onze grote geesten en harten die teruggaan tot de Bijbel en reiken tot in het heden.

Het bijzondere kenmerkende aspect van dit fenomeen komt voort uit de dynamiek tussen deze drie pijlers en de buitenwereld: de ononderbroken discussies, rivaliteiten, conflicten, problemen en oplossingen, dit alles in een oneindig proces."³²

Er zijn verschillende etnische en culturele Joodse gemeenschappen die in de loop der eeuwen in een bepaalde context zijn ontstaan. Zo ontwikkelde de Sefardisch Joodse gemeenschap zich eeuwenlang op het Iberisch schiereiland (in Spanje en Portugal). Toen christelijke vorsten de Joden

32 Citaat van David Witztum, uit de particuliere archieven van H. Lehming.

aan het einde van de vijftiende eeuw verbanden, vestigden de Sefardim zich in gebieden waar al Mizrachim gemeenschappen bestonden, voornamelijk in de Arabische wereld, waarnaar zij hun tradities naartoe meebrachten.³³ De oorspronkelijke taal van de Sefardische gemeenschap was het Judeo-Spaans, ook wel Ladino genaamd.

Mizrachi Joden zijn oorspronkelijk afkomstig uit het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Centraal-Azië. Ze worden vaak aangezien voor Sefardische Joden, omdat ze vergelijkbare Sefardische gebruiken en tradities volgen. Veel Mizrachi Joden werden uit hun land verdreven na 1948, toen de staat Israël werd opgericht. Tegenwoordig wonen de meeste Mizrachi Joden in Israël of de Verenigde Staten.

Asjkenazische Joden zijn oorspronkelijk afkomstig uit Duitsland en Frankrijk, maar het merendeel vestigde zich in Polen en omgeving na hun verdrijving uit West-Europa in de dertiende en vijftiende eeuw. Ze spreken over het algemeen Jiddisch, een taal gebaseerd op het Duits met Hebreeuwse en Slavische elementen die geschreven wordt met Hebreeuwse letters. Er ontstond een rijke Jiddische literaire traditie, die culmineerde aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Dit zijn slechts enkele prominente voorbeelden uit de veelheid aan Joodse identiteiten. Christenen moeten terughoudend zijn met het opleggen van hun eigen vooronderstellingen aan onze Joodse burens en hun zelfverstaan serieus nemen. Dit respect is een belangrijke eerste stap in betekenisvolle ontmoeting.

2.6 Zionisme en de staat Israël

Na een lange geschiedenis van onderdrukking in Europa kregen joden in de achttiende en negentiende eeuw burgerrechten en konden ze in veel Europese landen integreren. De joodse emancipatie maakte deel uit van een bredere progressieve beweging die ernaar streefde om minderheden vrijheden en rechten toe te kennen. Emancipatoire ideeën die het joodse leven positief beïnvloedden circuleerden gelijktijdig met de opkomst en verspreiding van antisemitisme in West-Europa.³⁴ Intussen werden in het

33 Zie sectie 4.1.3 voor een beschrijving van de verdrijving van de Joden uit het Iberisch schiereiland in 1492.

34 Zie paragraaf 4.1 en 4.2 voor een overzicht van vroege en recente breuken in joods-christelijke relaties, waaronder sectie 4.2.1 over de opkomst van antisemitisme in het tijdperk van de Europese Verlichting.

oosten, in Rusland en Oekraïne, tienduizenden Joden tussen 1881 en 1920 vermoord door gewelddadige aanvallen, zogenaamde pogroms, die erop gericht waren om joodse gemeenschappen te vernietigen of te verdrijven. In deze periode emigreerden meer dan twee miljoen Russische Joden, waarvan de meesten naar de Verenigde Staten en ongeveer 200.000 naar de Palestijnse gebieden.

Tegen deze achtergrond van extreem geweld tegen joodse gemeenschappen ontstonden ideeën over joodse zelfbeschikking en de terugkeer naar het Bijbelse land Israël. Vanuit joodse messianistische verwachtingen werd de terugkeer naar dit land en de wederoprichting van het Davidische koninkrijk in Jeruzalem al langere tijd gezien als gebeurtenissen die God aan het einde der dagen zou voltrekken. Veel joden voelden zich ook aangetrokken tot het seculiere messianisme van het communisme en socialisme, die verbeteringen van de samenleving in het vooruitzicht stelden. Het zionisme van de negentiende eeuw was de joodse vorm van het nationalisme dat in die tijd door veel volkeren werd verkondigd.

De Oostenrijks-Joodse publicist Nathan Birnbaum gebruikte in 1890 voor het eerst de term '**zionisme**' in het tijdschrift *Selbst-Emancipation*, die hij definieerde als de nationale beweging voor de terugkeer van het Joodse volk naar het eeuwenoude thuisland en het hervatten van de Joodse soevereiniteit in het Bijbelse land Israël. De Russisch-Poolse Joodse arts Leo Pinsker (1821-1891) had al eerder, in reactie op de pogroms in het Russische rijk, in zijn boek *Autoemanzipation (Zelfbevrijding)* geschreven dat 'geplunderd worden als Jood of beschermd moeten worden als Jood in gelijke mate beschamend en vernederend voor de menselijkheid van Joden is'. Volgens Pinsker konden alleen Joden zelf een oplossing aanreiken voor het zogenaamde 'Joodse vraagstuk' ten aanzien van de status en de behandeling van Joden in de seculiere natiestaat. De oplossing die hij voorstond was het zionisme.

Zes jaar later publiceerde de invloedrijke Oostenrijks-Joodse journalist Theodor Herzl zijn boek *Der Judenstaat (De Joodse Staat. Een poging tot een moderne oplossing voor het Joodse Vraagstuk)*, 1896). In dit boek ontwikkelde hij de grondvesten van het politieke zionisme als seculier project verder. De Dreyfus-affaire (1894-1906), waarin een Franse militair van Joodse afkomst genaamd Alfred Dreyfus ten onrechte werd veroordeeld voor spionage en werd vernederd onder gejoel van kreten als "dood aan de joden", overtuigde Herzl ervan dat joden nooit veilig zouden zijn in Europese landen en daarom hun eigen soevereine natie nodig hadden.

Tussen 1881 en 1939 brachten vijf immigratiegolven ongeveer 400.000 Joden uit Europa naar de Palestijnse gebieden. Deze bevolkingstoename vormde de opmaat naar de stichting van de staat Israël in 1948.³⁵

Het zionistische gedachtegoed werd door veel Orthodoxe Joden fel afgewezen. Zij stelden dat het herstel van de joodse soevereiniteit een messianistische zending was die alleen God was voorbehouden en niet het werk van mensenhand mocht zijn. Rabbijn Abraham Isaac Kook, de eerste Asjkenazische opperrabbin van het Britse mandaatgebied Palestina (1921-'35), sprak de diepe verdeeldheid tussen gelovige en seculiere Joden over de zionistisch nationalistische beweging aan. Hoewel zelf geen zionist, juichte Rav Kook (zoals hij ook bekend stond) de terugkeer van seculiere Joden naar het land toe als een manier van God om tot heilige verlossing te komen. Daarmee droeg hij bij aan het ontstaan van het religieuze zionisme, een concept dat tot op de dag van vandaag controversieel is, ondanks de toenemende invloed.

2.7 Het leven in Israël

Vandaag de dag wonen er meer dan 9 miljoen mensen in Israël, waarvan de meerderheid Joods is (bijna 75 procent).³⁶ De meeste Joodse Israëli's stammen af van vluchtelingen of immigranten uit meer dan 100 verschillende landen van herkomst. Bijna 21 procent van alle Israëliëse burgers zijn Arabische Palestijnen, en van deze Israëliësch-Arabische Palestijnen is bijna 90 procent moslim en de overige 10 procent christen. Er zijn vele andere etnische en geloofsgemeenschappen in Israël, waaronder Druzen, Samaritanen, Christelijke Arameeërs, Armeniërs, Circassiërs, Bahais, Ahmadiyya en anderen.

In zijn basiswetten definieert de staat Israël zichzelf als 'een Joodse en democratische staat' (1985, 1992, 1994) en als 'de natiestaat van het Joodse volk' (2018).³⁷ Israël heeft een parlement, de Knesset, die een representatieve overheid vertegenwoordigt. Desondanks bestaat er aanhoudende spanning tussen de democratische idealen en die van een

35 Hoofdstuk 5 beschrijft uitvoeriger hoe de oprichting van de staat Israël en de Arabische afwijzing daarvan tot oorlog leidde en door Arabische Palestijnen als een ramp wordt beschouwd.

36 Israëliësch Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Mortality in Israel, 2019-2021', 30 december 2021, website Israëliësch Centraal Bureau voor de Statistiek. cbs.gov.il/he/mediarelease/doclib/2021/447/11_21_447e.pdf. Geraadpleegd 27 juli 2023.

37 Zie hoofdstuk 5 voor de Israëliëse natiestaat basiswet van juli 2018.

Joodse staat. De officiële taal van Israël is het Hebreeuws, waarbij het Arabisch een speciale status heeft. De wekelijkse feestdag is de sjabbat, die op vrijdagavond begint en op zaterdagavond eindigt. De officiële feestdagen in Israël zijn de joodse feestdagen, en daarnaast worden in de Arabische gemeenschap en scholen ook islamitische en christelijke feestdagen gevierd.

In aangelegenheden die te maken hebben met persoonlijke status, zoals huwelijk en echtscheiding, vallen Joodse Israëli's formeel onder de jurisdictie van het staatsrabbinaat, dat Orthodox is. De godsdienstige oriëntatie onder Israëli'sche Joden varieert in werkelijkheid echter aanzienlijk, van haredim (charedisch Jodendom) tot atheïsme. Ongeveer 40 tot 50 procent van de Joodse bevolking beschouwt zichzelf als seculier (hilonim), 30 tot 40 procent als traditioneel (masortim), 10 procent als religieus (dati) en nog eens 10 procent als charedisch (haredim), ook wel bekend onder de minder politiek correcte naam 'Ultraorthodox'.

Jeruzalem en Tel Aviv symboliseren contrasterende leefstijlen. In Jeruzalem komt het openbare leven op de avond van sjabbat tot stilstand. Terwijl feestelijk geklede gezinnen naar de synagogen lopen om te bidden, rijden er dan nog amper auto's op straat. In Tel Aviv ontmoeten op dat moment jongeren elkaar in disco's, wandelen gezinnen langs het strand, rennen joggers over de boulevard en blijven sommige winkels open. De Israëli'sche cultuur wordt getypeerd door de bereidheid om controversiële gesprekken aan te gaan – desondanks kunnen deze uiterst verschillende levenswijzen spanningen in de samenleving veroorzaken.

2.8 Stappen voorwaarts

Het begrijpen van onze joodse naasten begint met een respectvolle houding ten aanzien van hun lange en bewogen geschiedenis, hun veranderende geloofsopvattingen en -praktijken en de culturele diversiteit van de Joodse bevolking wereldwijd. Sinds de oprichting van de staat Israël is het aanzien van het Jodendom en de perceptie van joden in de wereld veranderd. Na bijna 2000 jaar veelal te hebben geleefd als een onderdrukte minderheid onder christenen of moslims, leven Joden in de staat Israël nu als vrije, onafhankelijke en zelfbeschikkende burgers. Voor het eerst sinds Bijbelse tijden dragen ze verantwoordelijkheid jegens anderen als een natie die politieke soevereiniteit bezit. Hoofdstuk 5 beschrijft uitvoeriger een aantal van de moeilijkheden, dat hieruit voortkomt. De staat Israël is nog jong en vierde in 2023 zijn 75e jubileum. Het is echter zeker dat de staat Israël vandaag de dag een wezenlijk deel

uitmaakt van de moderne Joodse identiteit.

In het volgende hoofdstuk verkennen we de onderwerpen waarin joden en christenen een bijzondere relatie met elkaar verbindt. We erkennen daarbij echter ook dat er bepaalde aspecten zijn die ons uitnodigen om misvattingen die verdere gesprekken in de weg kunnen staan recht te zetten.

Vragen voor reflectie, dialoog en handelen

1. Welke aspecten uit deze beknopte inleiding tot het Jodendom als godsdienst en een manier van leven waren jou het meest bekend? Wat is nieuw? Welke bronnen van informatie over joden en Jodendom heb je tot je beschikking?
2. Wat zijn de belangrijkste indrukken en inzichten die jou zijn bijgebleven na het lezen van dit overzicht?
3. Wat weet je over de geschiedenis van het Joodse volk in het land of de regio waar je woont? Wat kun je leren door zelf op onderzoek uit te gaan?
4. Hoe kan volgens jou meer kennis over de joodse geschiedenis, godsdienst en hedendaagse werkelijkheid bijdragen aan positieve joods-christelijke relaties?
5. Veel christenen weten niet dat iemand Joods kan zijn zonder gelovig te zijn, omdat Joods-zijn ook omvat dat je tot een volk en een cultuur behoort. Was dit een nieuw inzicht voor jou? Hoe beïnvloedt dit inzicht jouw begrip van de luthers-joodse relaties?

3: Een unieke relatie

Joden en christenen hebben een unieke relatie te midden van alle godsdiensten in de wereld. Ze geloven in dezelfde God, hebben een gemeenschappelijke historische oorsprong die teruggaat op het Jodendom uit de periode van de Tweede Tempel en delen heilige geschriften. Christenen onderscheiden joods-christelijke relaties van andere interreligieuze relaties. Sommigen beschouwen deze relaties zelfs als oecumenische relaties tussen geloofsgemeenschappen binnen een gedeelde traditie die beide berusten op de nalatenschap van het Bijbelse Israël.

Desondanks hebben de twee godsdiensten zich in de loop der tijd steeds in tegenstelling tot elkaar gevormd. In de loop der eeuwen hebben ze hun eigen identiteit bewaard, terwijl ze het Bijbelse erfgoed op verschillende manieren ontwikkelden. Joden zijn onze zusters en broeders die dezelfde God aanbidden, terwijl onze verbondenheid een mysterie blijft. Vanuit christelijk perspectief is het bijzonder dat joden niet belijden dat Jezus Christus de Messias van God is en de tweede persoon in de Heilige Drie-eenheid.

Hoewel de apostel Paulus wist dat andere joden niet overtuigd waren door het evangelie dat hij verkondigde, hield hij vastberaden vol dat Gods gaven en roeping voor het Joodse volk niettemin onveranderlijk bleven (Romeinen 11:29). Hij beschouwde de afwijzing van zijn joodse naasten als een mysterie, door God gegeven om de barmhartige toetreding van de niet-joodse volken in het goddelijke heilsverhaal te bewerkstelligen vóór de naderende wederkomst van Jezus (Romeinen 11:25). Paulus was ervan overtuigd dat heel Israël gered zal worden vanwege Gods trouw. Dit mysterie overdenkende riep Paulus uit:

Hoe onuitputtelijk zijn Gods rijkdom, wijsheid en kennis, hoe ondoordringelijk zijn oordelen en hoe onbegrijpelijk zijn wegen. [...] Alles is uit Hem ontstaan, alles is door Hem geschapen, alles heeft in Hem zijn doel. Hem komt de eer toe tot in eeuwigheid. Amen. (Romeinen 11:33, 36)

Hoe dit inzicht en die overtuiging verwezenlijkt kunnen worden vanuit de christelijke theologie is een vraagstuk dat ook in onze tijd nog volop in ontwikkeling is.

3.1 Gedeelde geschriften

Joden en christenen delen gemeenschappelijke geschriften van centrale betekenis voor geloof, bestuderen en belijden. De boeken van de Hebreeuwse Bijbel worden door christenen het Oude Testament genoemd en door joden de Tenach.³⁸ Onze gemeenschappelijke geschriften vormen een bron van diep collectief geheugen, gedeelde waarden en wederzijdse herkenbare geloofsidentiteit. Ze vormen daarnaast ook een rijke bron voor de interreligieuze dialoog tussen christenen en joden.

Tegelijkertijd lezen en interpreteren joden en christenen hun gedeelde geschriften heel verschillend. De uiteenlopende rangschikking van de boeken in het christelijke Oude Testament en de joodse Tenach toont de verschillende oriëntaties van beide geloofsgemeenschappen. De christelijke rangschikking eindigt met de Profeten, anticiperend op het Nieuwe Testament waarin hun profetieën in Jezus worden vervuld. De overkoepelende boodschap is dat het Bijbelse verhaal van Genesis tot Maleachi onvoltooid is en dat er nog iets nieuws moet komen. Echter impliceert de joodse rangschikking van de Tora, Profeten en Geschriften dat geschriften zoals de Psalmen, de wijsheidsliteratuur of het boek Ester het godsdienstige leven van de joodse gemeenschap en haar geloofspraktijk doorlopend voeden. Het slot van de Tenach met de Perzische koning Cyrus die de ballingen vrijlaat, toestemming geeft om de Tempel te herbouwen en iedereen uitnodigt die bereid is om terug te keren (2 Kronieken 36:23), richt joodse gemeenschappen op Jeruzalem, ongeacht hun verblijfplaats in de wereld.

Christenen begrijpen de oude joodse Geschriften als onderdeel van een tweevoudige canon die het Oude en het Nieuwe Testament omvat. Deze keuze werd gemaakt in tegenstelling tot mensen als Marcion, die aan het begin van de tweede eeuw na Christus betoogde dat de joodse Geschriften niet in de kerk gebruikt dienden te worden omdat ze een andere god afschilderden dan de God die door christenen werd aanbeden.³⁹ Het standpunt dat overheerste was echter dat de ene en ware God wordt geopenbaard in zowel de oude geschriften van de Hebreeuwse Bijbel (en vertalingen daarvan in de Septuagint en de Vulgaat) als in de geschriften van de vroege kerk. Voor christenen zijn zowel het Oude als het Nieuwe Testament wezenlijk voor hun geloof.

Onze gedeelde geschriften getuigen van de ene God (sectie 2.1) die door

³⁸ Zie paragraaf 2.3 voor uitleg over het acroniem TeNaCh.

³⁹ Zie sectie 4.1.1 voor meer uitleg over de invloed van Marcion op de vroege kerk.

zowel joden als christenen wordt erkend en aanbeden. Vandaag de dag reciteren veel joden dagelijks het *Sjema*, dat verkondigt: 'Luister, Israël: de HEER, onze God, de HEER is de enige!' (Deuteronomium 6:4). De eenheid van God is ook het beginsel van het christelijk geloof. Joden begrijpen zichzelf als het volk van God (Exodus 19:5-6), wat ook het christelijk zelfbegrip in soortgelijke bewoordingen weerspiegelt, door zichzelf te beschrijven als 'uitverkoren geslacht, een koninkrijk van priesters, een heilige natie, een volk dat God'. (1 Petrus 2:9)

De Tien Geboden in de boeken Exodus (Exodus 20:2-17) en Deuteronomium (Deuteronomium 5:6-21) worden door Jezus genoemd als antwoord op de vraag naar wat er gedaan moet worden om het eeuwige leven te krijgen. Jezus antwoordde: 'U kent de geboden: pleeg geen moord, pleeg geen overspel, steel niet, leg geen vals getuigenis af, bedrieg niemand, toon eerbied voor uw vader en uw moeder.' (Marcus 10:19) Jezus greep op vergelijkbare wijze terug op de Hebreeuwse Schriften toen Hij in Marcus 12:30 het voornaamste gebod verwoordde: 'heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand en met heel uw kracht.' (Deuteronomium 6:5) In Marcus 12:31 voegde hij daaraan toe: 'Heb uw naaste lief als uzelf.' (Leviticus 19:18)

Joden en christenen geloven in de ene God van Abraham en Sara, Isaak en Rebekka, Jakob, Rachel en Lea, en ze hebben dezelfde voorouders in het geloof, waaronder Abraham en Sara. Zoals Jesaja 51:1-2 oproept: 'Luister naar Mij, jullie die gerechtigheid najagen, jullie die de HEER zoeken. Kijk naar de rots waaruit je gehouwen bent, naar de diepe groeve waar je gedolven bent. Kijk naar Abraham, jullie vader, naar Sara, die jullie heeft gebaarde'. De reizen en het geloof van onze voorouders, het scheppings- en zondvloedverhaal, de uittocht uit Egypte onder Mozes, Aäron en Mirjam, het verblijf in de woestijn en de periode van de rechters, de koningen van Israël en Juda, de Tempel in Jeruzalem, de Babylonische ballingschap en de terugkeer – het oude Bijbelse verhaal draagt bij aan onze respectievelijke godsdienstige geloofsidentiteiten. Deze eeuwenoude Bijbelse erfenis toont dat God werkt in de levens van mensen en in de geschiedenis van Israël en de wereld.⁴⁰

40 Zie paragraaf 2.1 voor een beschrijving van het verhaal dat in de Hebreeuwse Geschriften wordt verteld.

3.2 Gemeenschappelijke wortels

In de eerste eeuwen was het moeilijk om joden en christenen van elkaar te onderscheiden. Het rabbijnse Jodendom en de vroege kerk delen hun wortels als twee vormen van jodendom die de verwoesting van de Tweede Tempel in Jeruzalem (70 n. Chr.) overleefden en daarna in de context van het Romeinse rijk verspreid raakten. Het Nieuwe Testament kan worden beschouwd als een verzameling vroeg-joodse literatuur uit de tijd van de Tweede Tempel en kort na de verwoesting ervan. Als zodanig biedt het Nieuwe Testament inzicht in het Jodendom, in die historische context, en beschrijft het hoe de Jezusbeweging zich oorspronkelijk binnen het Jodendom ontwikkelde, niet als een afzonderlijke godsdienst.

De rijke religieuze en culturele context waarin het rabbijnse Jodendom en het christelijk geloof zijn opgekomen wordt beschreven in de zogenaamde 'intertestamentaire' literatuur. Dit corpus, ook wel aangeduid als de 'literatuur van de Tweede Tempel', omvat een rijke verzameling van literaire genres, waaronder de Dode Zee-rollen uit Qumran. Deze geschreven bronnen uit de Griekse en Romeinse tijd werpen veel licht op de diversiteit van het joodse leven en de joodse cultuur in die periode. Ze verschaffen inzicht in de context van het leven en de leer van Jezus en het ontstaan van de kerk.

Jezus was een Jood en is dat zijn hele leven lang gebleven. Zijn familie, discipelen en gemeenschap waren eveneens allemaal Joods en volgden de 'Weg' – een beweging binnen het Jodendom die Jezus als de Messias volgde (Handelingen 9:1-2; 24:14). Jezus verwoordde Zijn boodschap als zending onder zijn eigen volk, 'naar de verloren schapen van het volk van Israël.' (Matteüs 15:24) Jezus' naam is een Griekse versie van de Hebreeuwse naam Jozua, wat 'de Heer is redding' betekent en tevens de naam van de Israëlitische verlosser is die Mozes volgde en het beloofde land binnentrok. Het Nieuwe Testament beschrijft dat Jezus besneden was, de sjabbat in acht nam, synagogediensten bijwoonde, traditionele Joodse kleding droeg (de 'franjes' aan zijn mantel in Matteüs 9:20-22), als een Joodse leraar zittend onderwees (Matteüs 5:1), uitgebreid de Schrift reciteerde, met godsdienstige leiders debatteerde over de belangrijke zaken van die tijd en pelgrimstochten naar de Tempel in Jeruzalem maakte tijdens de grote Joodse feesten. Jezus ontkende dat Hij was gekomen om de Wet af te schaffen. Veeleer was Hij gekomen om de Wet te vervullen, wat betekent dat Hij de Wet interpreteerde, onderwees, belichaamde en ten volle uitleefde (Matteüs 5:17).

De apostel Paulus is een ander voorbeeld van een Bijbelse figuur die Jood was en dat zijn hele leven is gebleven. Onderweg naar Damascus kreeg hij de roeping om te stoppen de volgelingen van Jezus te onderdrukken en het goede nieuws van de Christus aan heidenen (niet-joden) te vertellen. Dat was geen 'bekering' van het Jodendom tot het christelijk geloof, omdat dit in die tijd geen twee afzonderlijke godsdiensten waren. De boodschap van Paulus riep joden evenmin op om hun Jodendom of hun op de Tora berustende geloofsleven op te geven. Zijn pleidooi was gericht tegen het opleggen van die leefwijze aan niet-joden, die al hun eigen, volwaardige richting voor het geloofsleven hadden ontvangen door de gave van de Geest van Christus.⁴¹

Gemeenschappen die het dichtst bij elkaar staan voeren vaak de meest verhitte debatten over wat van wezenlijk belang is voor hun geloofsidentiteit. Discussies over wat is geoorloofd op de sjabbat, het naleven van vastendagen, tafelgemeenschap, reinheidsgebruiken en de doodstraf, naast vele andere, waren aan de orde van de dag in het Jodendom van Jezus' dagen. Jezus wordt beschreven in talrijke polemieken met Joodse leiders en leden van verschillende groepen, waaronder schriftgeleerden, priesters, sadduceeën, tollenaars en zeloten, maar ook met de farizeeën, die hij misschien wel het meest nabij stond. De **farizeeën** waren een beweging van Joodse leiders die zochten naar een manier om het gewone leven te heiligen, een streven dat Jezus deelde, hoewel de wijze om een leven te leiden dat met God verbonden is omstreden was. Zo zijn er momenten waarop bevriende farizeeën Jezus waarschuwen om op de hoede te zijn voor politieke tegenstanders (Lucas 13:31-35). Over het algemeen worden de farizeeën in het Nieuwe Testament omschreven als sympathiek (Johannes 3:1; Handelingen 5:34; Filippenzen 3:5; Handelingen 23:6). Jezus erkent nadrukkelijk de autoriteit van de farizeeën om de Wet van Mozes te interpreteren, omdat zij volgens Hem 'hebben plaatsgenomen op de stoel van Mozes' (Matteüs 23:2-3). In hun leiderschap daarentegen verwijt Hij hun hypocrisie, omdat zij het ene onderwijzen en het andere doen, een beschuldiging waar alle leiders, leraren en idealisten gevoelig voor zijn, of ze nu christen, jood of van een ander geloof zijn. Jezus' onenigheid met de farizeeën is echter geen algehele afwijzing van het Jodendom, maar dient veeleer te worden beschouwd als een inter-joods debat over belangrijke zaken. In sommige gevallen zijn Jezus' interpretaties van de Tora namelijk strenger dan die van Zijn gesprekspartners (bijvoorbeeld Marcus 10:2-12).

41 Zie sectie 6.2.1 voor een bespreking van Paulus' deelname aan een wederzijds respectvolle interreligieuze dialoog in Athene.

3.2.1 Feestdagen met een gemeenschappelijke achtergrond

Er zijn talrijke overeenkomsten tussen de feesten van de synagoge en kalender van het kerkelijk jaar. Veel christelijke feestdagen hebben hun oorsprong in de joodse traditie, ook al is dat vandaag de dag niet altijd meer zichtbaar in de manier waarop ze gevierd worden. Net als het christelijk geloof wordt het joodse leven in een jaarlijkse cyclus georganiseerd door een rijke kalender van feestdagen die gebeurtenissen herdenken die nauw verbonden zijn met het Bijbelse verhaal. Het belangrijkste is het naleven van sjabbat, de wekelijkse rustdag. Vergelijkbaar met de zondagse rustdag van christenen, is sjabbat een dag waarop Gods rusten na de schepping van de wereld wordt herdacht. Sjabbat herinnert ook aan de uittocht uit de slavernij naar de vrijheid en biedt volgens de rabbijnse traditie een vooruitblik op de wereld die komen gaat (Exodus 31:13, 23:10-12, 34:21; Deuteronomium 5; Genesis 2:1-3). Veel joden komen iedere vrijdagavond bijeen in de synagoge om het aanbreken van sjabbat te begroeten. In joodse huizen is het gebruikelijk dat er twee kaarsen worden aangestoken en dat er gezegend wordt met een beker wijn en twee broden aan het begin van het sjabbatmaal.

De belangrijke joodse feestdag Pesach viert de uittocht van de Israëlieten uit de slavernij in Egypte. In alle vier de evangeliën vormt het Pesachfeest de context voor Jezus' laatste reis naar Jeruzalem in het gezelschap van andere Joodse pelgrims naar de Tempel. In de synoptische evangeliën (Matteüs, Marcus en Lucas) geeft Jezus zijn discipelen de opdracht om het Pesachmaal voor hem en zijn volgelingen te bereiden. Deze joodse feestdag rondom de thema's bevrijding en vrijheid biedt een rijke achtergrond voor de instelling van het sacrament van het Heilig Avondmaal, Jezus' gevangenneming, terechtstelling en kruisiging, en zijn wederopstanding en eerste verschijningen aan zijn volgelingen. De Heilige Week en Pesach worden ieder voorjaar min of meer gelijktijdig herdacht, hoewel er vandaag de dag andere berekeningen zijn wat betreft de vastgestelde datum. Tegenwoordig wordt Pesach binnen het gezin gevierd rond een speciale maaltijd die bekend staat als de Pesach seder met matses of ongezuurd brood, wijn en verschillende andere symbolische etenswaren. Dit gaat ook gepaard met een speciale liturgie, de Pesach Haggada. Door het lezen van de Haggada wordt het Exodusverhaal van de bevrijding uit de slavernij verteld, en reflecteert men op de betekenis ervan door de joodse geschiedenis heen en voor de huidige generaties. Het joodse Pesachfeest is daarom een essentieel onderdeel van het collectieve christelijk geheugen dat de centrale christelijke feestdag Pasen en de vieringen in de aanloop naar Pasen tijdens de Goede Week heeft gevormd.

Vijftig dagen ofwel zeven weken na Pesach viert het Wekenfeest, ook wel Sjavoet, dat de Tora aan Mozes en de Israëlieten werd gegeven op de berg Sinai. Sommige joden blijven op Sjavoet de hele nacht wakker om de Tora te bestuderen. Sjavoet is, net als Pesach, een van de drie pelgrimsfeesten die in de Bijbel worden beschreven (Exodus 23:14-17, 34:18-23; Deuteronomium 16:1-17). Het markeert de graanoogst in het land Israël en staat ook bekend als het Feest van de Eerste Vruchten. Sjavoet diende als voorbeeld voor het christelijke Pinksterfeest, dat eveneens vijftig dagen na Pasen plaatsvindt. Net als Pesach en Pasen zijn de betekenissen van de feesten Sjavoet en Pinksteren verschillend binnen joodse en christelijke gemeenschappen: joden vieren het geschenk van de Tora tijdens Sjavoet, terwijl christenen het geschenk van de Heilige Geest vieren die hun gemeenschap tot leven wekt tijdens Pinksteren (Handelingen 1).

3.3 Kernwaarden

Joden en christenen delen veel Bijbelse waarden, zoals de nadruk op gerechtigheid en sjalom (vrede of heelheid), individuele en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en de opdracht om naar Gods wil te leven. Dit biedt ruimte voor samenwerking en de mogelijkheid tot gezamenlijk getuigenis en dienstbaarheid aan onze samenlevingen, vooral op plaatsen waar christenen en joden samenleven in dezelfde buurten en steden.

De menselijke waarde en waardigheid zijn fundamenteel voor het Jodendom en het christelijk geloof. Vanaf het begin in Genesis toont de schepping van de hele mensheid, geschapen 'als evenbeeld van God' en afstammend uit gemeenschappelijke voorouders, de waarde van ieder mens (Genesis 1:26). Gedeelde geloofswaarden ten aanzien van waarheid, barmhartigheid en rechtvaardigheid komen tot uitdrukking in de geschriften van de Bijbelse Profeten, onder wie Jesaja, Jeremia, Hosea, Amos en Micha. Zo roept de profeet Micha ons in herinnering: 'Er is jou, mens, gezegd wat goed is, je weet wat de HEER van je wil: niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten en nederig de weg te gaan van je God.' (Micha 6:8) Vergeving van zonden, verlossing en de hoop op alomvattende verzoening en vernieuwing zijn ook te vinden in de joodse geloofs- en levensopvattingen.

Samen met de Profeten verheft de beminde liturgische poëzie van de Psalmen het visioen over Gods heerschappij van vrede, wederopbouw en

bloei van Israël, de volken van de wereld en de hele schepping. Psalm 46 ziet uit naar de tijd waarin God oorlogen doet ophouden en verkondigt: 'Staak de strijd, en erken dat Ik God ben, verheven boven de volken, verheven boven de aarde.' (Psalm 46:11) Psalm 117 roept alle naties en volken op aarde op om Gods overstelpende liefde en eeuwige durende trouw te loven (Psalm 117:1-2). En Psalm 145 vertelt ons dat dezelfde Schepper, die hemel en aarde, de zee en alles wat daar leeft heeft gemaakt, recht doet aan verdrukten, brood geeft aan de hongerigen, gevangenen bevrijdt, zieken geneest, en vreemdelingen, wezen en weduwen beschermt.

Gastvrijheid en omzien naar de ander zijn verdere waarden die zowel in de Hebreeuwse Bijbel als in het Nieuwe Testament tot uitdrukking komen. Zo verwelkomen de voorouders Abraham en Sara welwillend drie vreemdelingen bij de eiken van Mamre in Genesis 18, waarmee ze een voorbeeld geven van gastvrijheid jegens vreemdelingen. Het verhaal over Jezus die de menigte voedde wordt in alle vier de evangeliën verteld met de nadruk op de overvloed aan voedsel die overbleef nadat iedereen was verzadigd (Matteüs 14:13-21; Marcus 6:31-44; Lucas 9:12-17; Johannes 6:1-14; zie verder Matteüs 15:32-39; Marcus 8:1-9). Verhalen over genezingen zijn ook veelvuldig in de Schriften te vinden. Elisa gaf opdracht voor de genezing van de Aramese bevelhebber Naäman (2 Koningen 5), Mozes bad om de genezing van zijn zus Mirjam (Numeri 12:13), en Elisa deed de zoon van de vrouw uit Sunem herleven (2 Koningen 4:32-37). Jezus' veelvuldige genezingen, zoals de genezing van de tien mensen met melaatsheid (Lucas 17:11-19), van de blindgeboren man (Johannes 9) en van de vrouw met een bloeding (Matteüs 9:20-22; Marcus 5:25-34; Lucas 8:43-48) zijn verdere voorbeelden omzien naar de ander. Jezus' veelvuldige genezingen, zoals de genezing van de tien mensen met melaatsheid (Lucas 17:11-19), van de blindgeboren man (Johannes 9) en van de vrouw die aan bloedverlies leed (Matteüs 9:20-22; Marcus 5:25-34; Lucas 8:43-48) zijn verdere voorbeelden van het omzien naar de ander. Al deze voorbeelden van gastvrijheid en barmhartigheid gedeelde Bijbelse gedachtegoed sporen ons aan tot handelen in het belang van het grotere goed.

3.4 Verschillen in interpretatie

De gedeelde Bijbelse grondslag van joods-christelijke relaties biedt een aanknopingspunt voor dialoog en de vorming van een identiteit die in het Westen wordt aangeduid als de 'joods-christelijke traditie'. Die traditie is inderdaad rijk, maar de aanduiding 'joods-christelijk' verhult soms ook

belangrijke onderlinge verschillen. Joden en christenen kennen uiteenlopende interpretaties en liturgische gebruiken ten aanzien van hun gedeelde geschriften. Zo worden in de joodse liturgie de eerste vijf boeken van Mozes, de Tora, bijvoorbeeld ieder jaar in hun geheel gelezen in de synagoge, terwijl christenen meestal selecties uit de Profeten en Psalmen lezen als onderdeel van een leesrooster dat gedurende ieder kerkelijk jaar ook aandacht besteedt aan het lezen uit de evangeliën.

De belangrijke plaats die in de christelijke canon aan het Nieuwe Testament wordt toegekend, betekent dat in de kerk de eeuwenoude geschriften van het Oude Testament worden verstaan binnen de bredere context waarin het verlossende werk van Jezus Christus op de voorgrond staat. In het Jodendom heeft de Tenach een andere tekstuele context die ook de Misjna, de Talmoed en verdere rabbijnse geschriften omvat die het Joodse volk eeuwenlang als een onderscheiden gemeenschap hebben gedragen.⁴² De meeste christenen zijn niet bekend met die latere joodse literatuur, die in zijn geheel wordt aangeduid als de 'mondellinge Tora'. De 'mondellinge Tora' wordt onderscheiden van de 'geschreven Tora', ook wel de Tenach.

De christelijke en de joodse tradities kunnen aan Bijbelse teksten specifieke betekenis toekennen, die niet altijd wordt gedeeld. Onze gedeelde Bijbelteksten benadrukken paradoxaal genoeg eerder de verschillen die in de loop der tijd zijn ontstaan, dan de gemeenschappelijke wortels van onze oorsprong. Joodse interpretaties kunnen verhelderend inzicht bieden in hoe de Bijbel verschillende betekenissen kan hebben al naar gelang de context. Bijvoorbeeld het vergeldingsrecht 'Oog om oog, tand om tand' (het talioprincipe) associëren sommige christenen met de vergeldende aard van de oudtestamentische Wet. In rabbijns-joodse bronnen wordt hetzelfde principe echter geïnterpreteerd als barmhartigheid, als het beperken van vergelding door de focus te verleggen naar geldelijke compensatie voor lichamelijk letsel dat overeenkomst met de ernst van het letsel.

Een ander voorbeeld is de parabel van de barmhartige Samaritaan (Lucas 10:25-37) die voor christenen illustreert dat dienstbaarheid aan een naaste in nood bepaalt wie die 'naaste' is in het gebod 'heb uw naaste lief als uzelf'. Joden horen wellicht niet dezelfde boodschap en nemen eerder aanstoot aan de stereotypen van de Leviet en de priester die over de gelijkenis zijn gelegd. Beide interpretaties gaan vermoedelijk echter voorbij aan de mogelijkheid dat Lucas Jezus een bekend intra-joods

⁴² Zie paragraaf 2.3 voor de uitleg over het acroniem TeNaCh.

strijdpunt laat gebruiken om een boodschap over te brengen. Deze parabel, die geliefd is in christelijke kringen, is vaak gebruikt om het Jodendom te denigreren, door de Samaritaan af te schilderen als barmhartig in tegenstelling tot de Joodse leiders die geobsedeerd zouden zijn door reinheid.

3.5 Ingewikkelde teksten

De evangeliën en andere geschriften uit het Nieuwe Testament die de groei van het christelijk geloof beschrijven zijn geschreven door Joodse auteurs in de tijd waarin het christelijk geloof nog nauw verbonden was met zijn joodse wortels. Beschrijvingen van controversen en aanklachten in deze teksten zijn meestal een afspiegeling van inter-joodse twisten. In de daaropvolgende eeuwen onderscheidde het christelijk geloof zich echter steeds meer van zijn joodse wortels en vervaagde die oorspronkelijke joodse achtergrond.

De differentiatie in de loop der tijd tussen de christelijke identiteit en de joodse tradities en gebruiken blijkt onder meer uit de interpretatie in het Nieuwe Testament van Jezus' houding en die van zijn discipelen ten aanzien van Gods Tora of Wet. Oorspronkelijk weerspiegelde de verdeeldheid over onderwerpen als het naleven van de sjabbat, geoorloofde etenswaren, reinheid en besnijdenis de voortdurende disputen binnen de bredere joodse gemeenschap. Er werd gediscussieerd over de vraag hoe de geboden moesten worden nageleefd, niet over de vraag óf ze wel moesten worden nageleefd. Naarmate het niet-joodse christelijk geloof verder verspreid raakte, werden deze oorspronkelijk onderlinge joodse geschillen steeds meer geïnterpreteerd als breuklijnen tussen twee afzonderlijke godsdiensten. De uitspraken van Jezus over aspecten van de joodse Wet werden beschouwd als kritiek van buitenaf op het Jodendom, waardoor het christelijk geloof ten onrechte tegenover het Jodendom werd geplaatst. Er ontstond rivaliteit en vijandschap tussen het vroege christendom en het opkomende rabbijnse Jodendom over het begrip van de Wet, het verbond en de identiteit van Gods volk. De scheiding tussen het vroege christelijk geloof en de Joodse gemeenschap kwam tot uitdrukking in taal met een gevaarlijke toon.

De scherpe taal die Jezus in het Evangelie van Johannes gebruikt om zijn tegenstanders ervan te beschuldigen dat ze heulen met hun vader de duivel ('Uw vader is de duivel, en u doet maar al te graag wat uw vader wil', Johannes 8:44) is daar een voorbeeld van. De harde woorden uit deze passage hebben geleid tot het demoniseren van Joden als tegenstanders

van God, met rampzalige gevolgen. Vanuit het christelijke perspectief van vandaag de dag wordt deze interpretatie, en de opvattingen waartoe die in de loop van de geschiedenis in veel christelijke literatuur heeft geleid, in twijfel getrokken. Vanuit het christelijke perspectief van vandaag de dag wordt deze interpretatie en de opvattingen waartoe deze in de loop van de geschiedenis in veel christelijke literatuur heeft geleid in twijfel getrokken. Jezus noch Paulus hadden de intentie om Joodse mensen te beschadigen. Beiden waren zelf Jood en gaven veel om het Joodse volk.

Een van de meest weerzinwekkende en perverse verwijten aan Joden in het christelijke denken is de aanklacht van de bloedschuld, de beschuldiging dat Joden op alle plaatsen en in alle tijden verantwoordelijk zijn voor de dood van Jezus. De Bijbelse achtergrond voor deze aanklacht zijn de woorden die worden toegeschreven aan de menigte tijdens het proces tegen Jezus, die uitriep: 'Aan het kruis met Hem!' (Matteüs 27:22-23) en 'Laat zijn bloed ons maar worden aangerekend, en onze kinderen!' (Matteüs 27:25). De auteur van het Evangelie van Matteüs gebruikte deze woorden om degenen die aanwezig waren bij het proces tegen Jezus te laten zien dat ze de verantwoordelijkheid op zich namen voor de beslissing om Jezus te veroordelen. De vroege kerk interpreteerde de christelijke geschriften ten onrechte zo dat het Joodse volk als geheel, waar het zich ook bevond in de wereld, de schuld kreeg van Jezus' kruisiging. Executie door kruisiging was echter een vorm van doodstraf die veel gebruikt werd door de Romeinen, waaronder door de Romeinse procurator van Judea, Pontius Pilatus, wiens wrede reputatie wijdverbreid was. Desondanks stellen de evangeliën alles in het werk om de Romeinse verantwoordelijkheid te bagatelliseren en in plaats daarvan de Joodse gezaghebbers en de menigte als schuldigen aan te wijzen. Deze houding wordt begrijpelijk in de context van het Romeinse Rijk, waar stammen en volken het recht hadden om hun voorouderlijke gebruiken te volgen zolang ze daarmee geen aanstoot gaven aan het Romeinse volk of hun goden. Door Pilatus als onschuldig voor te stellen, en ondertussen de schuld af te schuiven op de onderdrukte Joodse bevolking, probeerde de vroege kerk de Romeinse machthebbers niet voor het hoofd te stoten.

Het lijdensverhaal naar Johannes (Johannes 18:28-19:22), dat traditioneel ieder jaar in de Goede Week wordt gelezen, brengt ons voor verdere vraagstukken. Johannes' verwijzing naar 'de Joden' als tegenstanders van Jezus is confronterend, aangezien Jezus en zijn discipelen ook Jood waren. Deze negatieve referenties naar 'de Joden' droegen opnieuw bij aan het sentiment dat het Joodse volk als collectief samenzwoer en medeplichtig was aan de dood van Jezus. In feite kan 'de

Joden' in het Evangelie van Johannes verwijzen naar de Joden die in deze grotendeels joodse context Jezus niet volgden. Een van de intenties van het evangelie kan het aanmoedigen van het geloof in Jezus onder de bredere Joodse bevolking zijn geweest.

Met het hernieuwde onderzoek naar de houding van christenen jegens Joden in de nasleep van de Holocaust kwam er erkenning, berouw en afwijzing van anti-Joodse interpretaties van teksten in het Nieuwe Testament die hebben bijgedragen aan het uitsluiten en demoniseren van Joden. Het werk van de Christian Scholars Group on Christian-Jewish Relations met betrekking tot de passieverhalen is een recent initiatief van een aantal vooraanstaande geleerden om schadelijke tradities die tot in het onbewuste doorwerken te onderzoeken.⁴³ Hoewel enkele van de meest ernstige schaden in academische en goed geïnformeerde kringen inmiddels zijn behandeld, bestaat nog steeds de noodzaak om doelgerichte voorlichting en echte veranderingen te bewerkstelligen in verkondiging, gezangen, liturgie, kunst en andere christelijke manieren om het geloof in Jezus Christus uit te dragen, opdat we onze getuigenis van het evangelie in liefde voor onze Joodse naasten kunnen leven.⁴⁴

3.6 Exclusiviteitsbeweringen

Er zijn passages in het Nieuwe Testament die zo kunnen worden uitgelegd dat verlossing alleen door Jezus kan worden ontvangen, en dat degenen die Hem niet erkennen het eeuwige leven niet binnengaan. In het Evangelie van Johannes zegt Jezus: 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven. Niemand kan bij de Vader komen dan door Mij.' (Johannes 14:6) Binnen de context van de sekten uit de eerste eeuw en door een groot deel van de christelijke geschiedenis heen is deze uitspraak soms zo opgevat dat alleen door het geloof in Christus een relatie tot God mogelijk is.

43 Voor de videoserie van de CSG (ICCJ) zie: "Presenting the Passion ... without blaming "the Jews"", 1 april 2022, website International Council of Christians and Jews (ICCJ). iccj.org/resources/passion-video-series.html. Geraadpleegd 14 juli 2023.

44 Onlangs is de handreiking *Preaching and Teaching with Love and Respect for Our Jewish Neighbors* uitgegeven door het Consultative Panel on Jewish Lutheran Relations van de Evangelisch-Lutherse Kerk in Amerika (ELCA): download.elca.org/ELCA_Resource_Repository/Preaching_And_Teaching_With_Love_And_Respect_For_The_Jewish_People.pdf.

Zie *Reading from the Roots* voor een verdere bron: readingsfromtheroots.bard.edu.

Dit nauwe begrip hoeft echter niet bepalend te zijn voor onze tijd. Deze woorden zijn door Jezus gesproken als geruststelling voor zijn bezorgde discipelen die vreesden hun leraar te verliezen, niet als een voorschrift dat mensen die niet geloven de toegang tot God ontzegt. Jezus antwoordt zijn discipelen dat Hij hen niet zonder troost zal achterlaten door hen te verzekeren van Zijn niet-aflatende aanwezigheid terwijl zij God zoeken. In het Johannesevangelie, waarin Jezus wordt aangeduid als Woord van God dat in de hele schepping aanwezig is (Johannes 1), heeft Zijn uitspraak dat Hij 'de weg, de waarheid en het leven' is een verrijkende en alomvattende weerklank. Jezus maakt een gebaar naar de verscheidenheid van de mensen die zijn inbegrepen wanneer Hij spreekt over de 'vele kamers in het huis van Zijn Vader' (Johannes 14:2) of zegt 'Ik heb ook nog andere schapen, die niet uit deze schaapskooi komen.' (Johannes 10:16)

Veel christenen verwerpen nadrukkelijk de veronderstelling dat God Israël en het Joodse volk heeft vervangen door de kerk. Het Abrahamitische en Mozaïsche verbond met het Bijbelse Israël werd niet opgeheven door de komst van Christus, maar werd juist bekrachtigd en onderstreept door Gods menswording in de Jood Jezus. Sommige christenen beschouwen joods-christelijke relaties als uniek onderscheiden en onvergelijkbaar met andere interreligieuze dialogen, omdat joden al een verbondsrelatie hebben met de ene God die ook door christenen wordt aanbeden. Christenen zijn nog zoekende als het gaat om de betekenis van recente inzichten uit de joods-christelijke dialoog voor de theologie.

Het Jodendom kent een positief perspectief op andere volken in de wereld die deel uitmaken van het verbond dat God na de zondvloed met Noach sloot (Genesis 9:1-17). Het is niet nodig dat zij zich tot het Jodendom bekeren, omdat alle volken van de wereld al zijn inbegrepen in het Noachidische verbond en gehouden worden aan de grondbeginselen van de menselijke waardigheid. De Talmoed en de geschriften van Maimonides (1138-1204), de grote Sefardische filosoof en Tora-geleerde, erkennen de 'rechtvaardigen onder de volkeren' die de zeven Noachidische geboden naleven, waaronder het verbod op bloedvergieten.

3.7 De hoop van Gods sjalom

Veel liturgische elementen van de lutherse eredienst - het lezen van de Psalmen, de vaste gebedsvormen en de liturgische orde van de dienst - vinden hun oorsprong in het Jodendom. De Bijbel bevat passages die aanzetten tot een christelijke ommekeer in het denken over Joden en het

Jodendom vandaag de dag en leiden tot meer wederzijds begrip en respect. In Romeinen 9-11 herinnert Paulus de volgelingen van Jezus eraan dat zijn Joodse naasten veel hebben te bieden. 'Dat zijn de Israëlieten, die God als zijn kinderen heeft aangenomen en aan wie Hij zijn nabijheid, de verbonden, de wet, de tempeldienst en de beloften heeft geschonken. Het is het volk dat van de aartsvaders afstamt en waaruit Christus is voortgekomen – Hij die God is, boven alles verheven, zij geprezen tot in eeuwigheid.' (Romeinen 9:4-5) Paulus benadrukt dat 'God zijn volk niet heeft verstoten' (Romeinen 11:2), de Joden, wat de kerk door een te groot deel van haar geschiedenis heen heeft veronachtzaamd.

Romeinen 9-11 vormt een belangrijke oproep aan de kerk om een positieve waardering voor Joden en het Jodendom te koesteren. Het verkondigen van Gods onophoudende liefde voor Joden als Zijn volk, en het verkondigen van Gods liefde voor niet-Joden, als deel uitmakend van Gods volk, liggen bij Paulus dicht bij elkaar. Voor God is de uitverkiezing en verlossing van alle mensen hetzelfde. Mensen ervaren enerzijds de roeping van Israëls voorouders en de Exodus, anderzijds het leven, de dood en de opstanding van Jezus. Paulus wijst er nadrukkelijk op dat dit gezien moeten worden als complementair, voortvloeiend uit dezelfde Geest van God die streeft naar overvloedig leven voor al Gods mensen en heel Zijn schepping. Tegelijkertijd aanvaardt en roemt hij zelfs het onderscheid tussen de Tora gemeenschap en de christelijke gemeenschap, die beide samenkomen rond de verhalen en herinneringen van hun verlossende ervaringen. Uiteindelijk, zo is Paulus ervan overtuigd, 'zal heel Israël worden gered' (Romeinen 11:26) door de ene God van alle mensen.

Onze gedeelde geschriften moedigen joden en christenen aan om samen te werken met mensen van goede wil in het belang van het grotere gemeenschappelijke goed. Het visioen van rechtvaardigheid, vrede en vernieuwing van de Profeten, de pragmatische inzichten uit de wijsheidsliteratuur en het elementaire begrip van de wereld als Gods goede schepping, zijn allemaal voorbeelden van gedeelde waarden uit de Schrift die joden en christenen aanmoedigen om samen te werken aan de bloei van het leven en tot heil van onze samenleving. Het joodse 'tikkun olam', ofwel het herstellen van de wereld, is een belangrijk en inspirerend paradigma dat zowel christenen als joden aanspreekt.

De Profeten schetsen een eschatologisch visioen van sjalom (vrede) tussen Israël en de volkeren wanneer Gods wil geschiedt. Volgens de profeet Micha zal God dienen als een rechtvaardige rechter over de

volken en een einde maken aan alle oorlog, opdat iedereen zonder angst kan leven:

Hij zal rechtspreken tussen machtige volken,
over grote en verre naties een oordeel vellen.
Dan zullen zij hun zwaarden omsmeden tot ploegijzers
en hun speren tot snoeimessen.
Geen volk zal meer het zwaard trekken tegen een ander volk,
geen mens zal nog de wapens leren hanteren.
Ieder zal zitten onder zijn wijnrank
en onder zijn vijgenboom,
door niemand opgeschrikt,
want de HEER van de hemelse machten heeft gesproken.
Laat andere volken hun eigen goden volgen –
wij vertrouwen op de naam van de HEER, onze God,
voor eeuwig en altijd.

(Micha 4:3-5)

Zowel Joden als christenen leven in de hoop op Gods sjalom, een zegening van heelheid en vrede in ons leven van nu en een belofte voor de toekomstige tijd.

Vragen voor reflectie, dialoog en handelen

1. Welke stappen kunnen we als lutheranen of als christenen, ongeacht onze denominatie, nemen om ervoor te zorgen dat onze interpretaties van gedeelde teksten uit de Bijbel Joden op een accurate en respectvolle manier weerspiegelen?
2. Sommige gedeelde geschriften van joden en christenen (en enkele geschriften uit het Nieuwe Testament) kunnen worden beschouwd als 'ingewikkeld', met beweringen van exclusivisme, de rechtvaardiging van geweld en onderdrukking van godsdienstige verschillen in de Naam van God. Hoe verhouden wij ons tot die teksten en hoe interpreteren wij ze vandaag de dag in onze gemeenschappen?
3. Hoe gaan wij om met exclusivistische beweringen in onze traditie, en hoe maken wij zulke beweringen bespreekbaar in de dialoog met joodse partners en vrienden?
4. Hoe kunnen we onze eigen geloofstradities in ere houden en tegelijkertijd de waarde van verschillende tradities van andere godsdiensten en overtuigingen respecteren?
5. Als het gaat om sjalom, wat zijn enkele ideeën voor manieren waarop jij kunt samenwerken met andere mensen van goede wil voor het gemeenschappelijke goed?

4: De wonden van joods-christelijke relaties

Het aangaan van een betekenisvolle ontmoeting en dialoog met joden is belangrijk, maar persoonlijke betrokkenheid staat nooit los van historische verhoudingen en ervaringen die onze inspanningen kunnen bemoeilijken of zelfs verstoren. Dit hoofdstuk biedt een historisch overzicht van de relatie van de kerk tot het Jodendom, die getekend is door een lange geschiedenis van christelijke vijandigheid jegens joden. Anti-Joodse geschriften en wetten, sociale en economische uitsluiting, vervolging en uiteindelijk de vernietiging van de Shoah hebben diepe wonden en littekens veroorzaakt die vandaag de dag nog altijd pijnlijk voelbaar zijn.

Volgens het Nieuwe Testament werden prominente volgelingen van Jezus, zoals de diaken Stefanus, het doelwit van leiders binnen de joodse gemeenschap (Handelingen 6-7). Ook de apostel Paulus herinnert zich een tijd waarin hij fanatiek probeerde de kerk uit te roeien (Galaten 1:13-14). En er was ook sprake van Romeinse onderdrukking van het christelijk geloof, dat werd beschouwd als een ondermijnend bijgeloof toen de kerk zich eenmaal begon te onderscheiden van de oorspronkelijke joodse gemeenschap.

Tegen deze achtergrond begonnen vroegchristelijke theologen, de kerkvaders, de christelijke gemeenschap steeds meer af te zonderen van het Jodendom door middel van scherpe en ten dele strijdlustige argumenten. De anti-Joodse vervangingstheologie stelde dat de Joden door God verlaten waren vanwege hun ongelof en dat de kerk hen had vervangen als het volk van God en het ware Israël. Deze argumenten uitten een algemeen sentiment van woede en vijandigheid, vermoedelijk uit frustratie over het onvermogen om de Joden te overtuigen van het evangelie. Een bijkomend doel van deze vroege polemische geschriften was het voorkomen dat mensen het joodse geloof en de joodse gebruiken overnamen, wat aangeeft dat het Jodendom een overtuigende optie bleef.

Toen het christelijk geloof in de vierde eeuw n. Chr. uitgroeide tot dominante godsdienst in het Romeinse Rijk, veranderde ook de verhouding tussen joden en christenen. Perioden van vreedzaam

samenleven werden afgewisseld door perioden van Jodenvervolging door christenen. Valse argumenten voor christelijke vijandigheid en geweld tegen Joden verschoven tegen het einde van de 19e eeuw van overwegend theologische motieven naar toenemend seculiere ideologieën, waarvan enkele gebaseerd waren op pseudowetenschappelijke theorieën over raciale inferioriteit. Deze verschuiving markeert een overgang van anti-judaïsme naar antisemitisme, hoewel het onderscheid tussen beide niet absoluut gemaakt kan worden.

Het begin van de 20e eeuw was een tijd van tegengestelde ontwikkelingen. De Wereldzendingconferentie in Edinburgh (1910) bracht het gezamenlijke streven naar wereldvrede met groot optimisme vooruit. Terwijl oecumene de vredesmissie bevorderde, vernietigden anderzijds de Eerste en Tweede Wereldoorlog alle pogingen tot het verbeteren van de betrekkingen tussen de naties van de wereld. De eerste helft van de 20e eeuw kende zowel een voortzetting van de 19e-eeuwse emancipatie van de Joden in de Europese samenlevingen als een tegenreactie op die emancipatie met nieuwe dieptepunten van haat en geweld tegen de Joodse bevolking in Europa. De wreedheden van moord en de uitroeiing van gemeenschappen werden op ongekende schaal ontketend tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Desondanks, en misschien wel juist in antwoord op de wreedheden die begaan werden tijdens het naziregime, brak er in de tweede helft van de 20e eeuw een tijd aan van positieve omslag in de interreligieuze relaties tussen joden en christenen. Dit hoofdstuk bespreekt de diepe wonden die christenen hebben toegebracht aan joden gedurende hun onderling verweven geschiedenis en beschrijft ook de eerste pogingen tot een respectvolle dialoog en de latere beweging om te komen tot een hernieuwde relatie.

4.1 Vroege breuken

4.1.1 Van polemieek tot conflict: de vroegchristelijke geschriften en theologische dogma's

De vroege kerk was onderling verdeeld door tegenstrijdige opvattingen en bewegingen. De leer van de theoloog **Marcion** van Sinope (c. 110-160 n. Chr.) versterkte het christelijke anti-judaïsme. Hij streefde naar het uitbannen van alle joodse invloed op het christelijk geloof en stelde dat er

Door het Oude Testament als onderdeel van de christelijke Bijbel te aanvaarden, erkende de kerk de doorlopende theologische continuïteit van het joodse verleden in het christelijk geloof. De kerk verklaarde echter dat het nieuwe verbond in Christus het oude verbond dat God op de Sinaï met het Joodse volk had gesloten verving of oversteeg. Al in het Evangelie van Lucas wijst een christologische lezing van de Wet van Mozes, de Profeten en de Psalmen op hun vervulling in Jezus (Lucas 24:44). De Brief aan de Hebreëën stelt: 'Op het moment dat Hij spreekt over een nieuw verbond [Jeremia 31:31-32] heeft Hij het eerste al als verouderd bestempeld.' (Hebreëën 8:13) De Brief van Barnabas uit de tweede eeuw gaat zelfs nog zelfs nog een stap verder door te beweren dat het verbond met Abraham en Mozes nooit met het Joodse volk werd gesloten. **Vervangingstheologie**, het geloof dat christenen in de plaats zijn gekomen van het Joodse volk als Gods verbondsvolk, vormde een belangrijk beginsel van de christelijke theologie tot de recente heroverweging ervan.

De christelijke bewering dat de joodse godsdienst achterhaald was, werd in verband gebracht met de beschuldiging dat de Joden Jezus collectief hadden afgewezen en gedood, waardoor zij ook door God waren afgewezen. Een uitgangspunt voor de beschuldiging dat Joden 'Christusmoordenaars' waren is Matteüs' beschrijving van de menigte die tijdens het proces tegen Jezus de verantwoordelijkheid voor Zijn dood op zich nam (Matteüs 27:25). Deze passage uit het Nieuwe Testament heeft door de eeuwen heen immens veel leed veroorzaakt.⁴⁵ In de tweede eeuw, ruim een eeuw na de kruisiging van Jezus, verweet de christelijke apoloog Justinus Martyr zijn gesprekspartner de Joodse geleerde Trypho: 'de ontberingen zijn u terecht opgelegd, want u hebt de Ene Rechtvaardige gedood' (Dialog met Trypho, hoofdstuk 16). Aan het einde van de tweede eeuw verruimde Melito van Sardes de aanklacht van het doden van Jezus naar het doden van God, een beschuldiging die ook wel als **deïcide** (godsmoord) wordt aangeduid. Hij stelde: '[...] een ongekende moord vond plaats midden in Jeruzalem. [...] de godheid vermoord, de koning van Israël omgebracht door een Israëliische rechterhand.' (Paashomilie 94, 96) Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw begonnen christenen deze valse beschuldiging tegen het Joodse volk te weerleggen en berouw te tonen over de fatale gevolgen ervan.⁴⁶

45 Zie paragraaf 3.5 waarin de aanklacht van bloedschuld wordt beschreven, gebaseerd op een valse interpretatie van Matteüs 27:25.

46 Melito van Sardes en Vincent Hunink vert., *Als een lam. Peri Pascha* (Kampen 2013), 68-69.

Veel van de auteurs van de vroege kerk schreven geschriften of verhandelingen 'tegen de Joden' (*adversus judaeos*) om de superioriteit van het christelijk geloof te tonen en te beargumenteren dat het oude Bijbelse erfgoed zijn vervulling uitsluitend in Christus vond en niet in de voortgaande joodse traditie. De inspanning om niet-joodse bekeerlingen tot het christelijk geloof te brengen, en te voorkomen dat volgelingen zich tot het Jodendom zouden bekeren, leidde ook tot het vernederen van het Jodendom. Zo waarschuwde de kerkvader Hiëronymus van Stridon in de vierde eeuw dat interacties met joden onbedoelde gevolgen konden hebben, omdat joden door dit contact misschien 'geen christenen zouden worden', maar in plaats daarvan zij 'van ons [christenen] joden zouden maken' (brief 112.13). De verbinding die in de eerste eeuwen nog tussen de twee gemeenschappen bestond was inmiddels duidelijk verbroken.

4.1.2 Co-existentie en uitsluiting in de Oudheid en de Middeleeuwen

Het christelijk geloof bloeide in het Romeinse Rijk. Onder de heerschappij van Constantijn de Grote werd met het Edict van Milaan (313 n. Chr.) een ontwikkeling ingezet die leidde tot de erkenning van het christelijk geloof als staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk. Die ontwikkeling bereikte een hoogtepunt onder Theodosius I (380 n. Chr.). De macht van de christelijke kerken nam toe en verschillende steden ontwikkelden zich tot theologische centra met invloedrijke bisschoppen die bijdroegen aan de versterking van het christelijk geloof. Onder hen bevinden zich twee prominente figuren uit de vierde eeuw die in dit verband aandacht verdienen, omdat zij met negatieve stereotypen over het Joodse volk bijdroegen aan de christelijke traditie, die pas in de tweede helft van de twintigste eeuw werden verworpen.

De eerste is de vooraanstaande theoloog van het Westerse Christendom, Augustinus van Hippo, die de joden in huiveringwekkende bewoordingen omschreef als 'volk van al te getrouwe navolgers van de Wet'. Net zoals Kaïn door God werd gemerkt om over de aarde te dwalen nadat hij broer Abel had gedood, waren zo ook de joden voorbestemd om onophoudelijk over de aarde rond te zwerven als vergelding voor de moord op hun broeder Christus. De lange geschiedenis en de instandhouding van de joden als een onderscheiden volk toonde de betrouwbaarheid van de oude geschriften die zij koesterden maar niet konden begrijpen, en die nu hun vervulling vonden in de kerk als het 'nieuwe Israël.' Volgens Augustinus toonde de verspreiding van de joden als verstrooide en

onteigende minderheid Gods oordeel over hen, en liet het de waarachtigheid van het christelijk geloof zien. Daarom zouden de joden enkel als een afgescheiden gemeenschap binnen de christelijke samenleving moeten worden toegestaan. 'Dood hen nog niet' (Psalm 59:11) was Augustinus' opdracht aan christenen ten aanzien van de joden die in een vernederende staat onder hen leefden.

De tweede is Johannes Chrysostomus, Patriarch van Constantinopel, aan het einde van de vierde eeuw. 'Chrysostomus' of 'gulden mond', was de naam die hem werd gegeven vanwege zijn grote bekendheid als welbespraakte en voornaamste prediker van de Oosterse Kerk. Voordat hij aartsbisschop van Constantinopel werd, leefde Chrysostomus in Antiochië, waar christenen zich aangetrokken wisten tot de vieringen van de sjabbat en de feesten van de bloeiende joodse gemeenschap aldaar. Tegen deze achtergrond preekte Chrysostomus acht *Preken tegen de joden* om christenen te ontmoedigen synagogen te bezoeken en judaïserende gebruiken over te nemen.⁴⁷ In deze vernietigende preken typeerde Chrysostomus joden als de 'perfade moordenaars van Christus', beschuldigde hij hen ervan de duivel te aanbidden, en noemde hij hun religie een ziekte. Omdat er geen vergeving mogelijk was voor godsmoord, waren de joden gedoemd om in eindeloze slavernij te leven. Chrysostomus beweerde dat God de joden haatte en dat daarom ook christenen geroepen waren om hen te haten. Chrysostomus' wrede retoriek denigreerde het Joodse volk tot zondebok en droeg bij aan de verslechtering van de christelijke houdingen tegenover hen, wat uiteindelijk leidde tot sociale en wettelijke maatregelen tegen joden.

Op de theologische geschillen die na het Edict van Milaan ontstonden volgde al snel wettelijke discriminatie door de christelijke meerderheid jegens de joodse minderheid. De *Codex Theodosianus* (438 n. Chr.) was een codificatie van de Romeinse wet tijdens de late keizertijd die de burgerlijke, economische en godsdienstige rechten van joden beperkte. Later beperkte de *Codex Justinianus* (529 n. Chr.) de rechten van joden nog verder, door hen te verbieden openbare ambten te bekleden, synagogen te bouwen, de Misjna te bestuderen en Pesach voor Pasen te vieren, naast verdere maatregelen.

Niettemin waren er gedurende het eerste millennium ook lange perioden van vreedzame co-existentie tussen joden en christenen. De verovering van het Iberisch schiereiland door de moslims, en de stichting van het

47 Roger Pearse, 'John Chrysostom: Against the Jews', website Tertullian Project. tertullian.org/fathers/index.htm-Chrysostom_Against_the_Jews. Geraadpleegd 22 juli 2023.

4.1.3 Kruistochten en andere ontwikkelingen tijdens de Middeleeuwen

De periode van de tiende tot het begin van de vijftiende eeuw was een dynamische en vormende tijd voor de Europese kerk en samenlevingen, maar bracht ook een intensivering van de christelijke intolerantie jegens de Joodse bevolking voort. Met name de kruistochten markeren een keerpunt in de joods-christelijke relaties in Europa. In 1095 riep paus Urbanus II op tot een kruistocht om het graf van Jezus Christus in de stad Jeruzalem te bevrijden van de islamitische Seltsjoeken. Naast het religieuze motief, was een andere reden voor de oproep van de paus het uitbreiden van zijn politieke macht. Voor de duizenden christenen die gehoor gaven aan de oproep tot de kruistochten, vormde de snelgroeiende bevolking in Europa een belangrijke bijkomende drijfveer. Zij hoopten niet alleen op algehele vergeving van hun zonden, maar ook op nieuwe landen om zich te vestigen.

In het voorjaar van 1096, na een strenge winter die de voortgang in de richting van het Heilige Land vertraagde, keerden gewapende menigten zich, opgestoot door fanatische predikers, tegen de zogenaamde 'ongelovigen' in Duitsland. Ze vielen op brute wijze talrijke joodse gemeenschappen langs de Rijn aan en verwoestten deze volledig. Ook tijdens de Tweede (1147-49) en Derde (1189-92) Kruistochten werden joden wreed vervolgd. De kruistochten veroorzaakten een diepe breuk tussen christenen en joden in Europa en lieten een blijvende wond achter in het collectieve joodse geheugen.

Tijdens deze periode van anti-Joodse vijandigheid begonnen christenen joden valselijk te beschuldigen van het vermoorden van onschuldige christelijke kinderen om de kruisiging opnieuw uit te beelden en hun bloed te gebruiken in gruwelijke religieuze rituelen. Het verwijt van bloedsmaad (ook wel bekend als bloedbelasting) tegen joden begon in de twaalfde eeuw in Engeland met de zaak van William of Norwich. Deze beschuldigingen werden doorgaans gedaan tijdens de Heilige Week – de week voor Pasen – of rond Pesach. In de Middeleeuwen eindigde de aanklacht voor bloedsmaad vrijwel altijd met de marteling en dood van de ten onrechte beschuldigde joden. Christenen verspreidden beschuldigingen van bloedsmaad naar de Arabische wereld, zoals in het geval van de Damascus Affaire in 1840. Hoewel het Ottomaanse Rijk deze beschuldigingen afkeurde, zijn ze tot op de dag van vandaag wijdverbreid. Andere valse beschuldigingen uit de Middeleeuwen gericht tegen joden waren onder andere het ontheiligen van ouwels en het vergiften van waterputten.

Gedurende de Middeleeuwen werden ook joodse boeken verdacht gemaakt. In de dertiende eeuw stond het joodse leven in Europa in het teken van de studie van de Talmoed en de beoefening van de daaruit voortkomende halacha.⁴⁸ Toen christenen het belang van na-Bijbelse geschriften voor de joodse gemeenschap inzagen, stelden sommigen ten onrechte dat de Talmoed niets meer dan antichristelijke literatuur was die niet door de kerk kon worden gedoogd. Een bekend voorbeeld is de Disputatie van Parijs in 1240, waarbij naar verluidt 24 vrachten van de Talmoed en andere joodse geschriften werden verbrand.

Wettelijke maatregelen tegen joden werden in deze tijd ook voortgezet. Het Derde en Vierde Lateraans Concilie in 1179 en 1215 vaardigden wetten uit die de rechten van joden inperkten, hun kledingvoorschriften oplegden en zelfs het dragen van een identiteitskenteken verplicht stelden. In heel Europa werden joden gedurende de Middeleeuwen behandeld als verschoppelingen van de christelijke samenleving. Naast terugkerende golven van geweld, waren er in de loop van de daaropvolgende 300 jaar ook verschillende verdrijvingen van joden, bijvoorbeeld in Engeland (1290), Frankrijk (1306, 1322, 1394), in Duitsland na de Zwarte Dood (1348-1351), Spanje (1492), Portugal (1496) en de Pauselijke Staten (1596).

Een tekenend voorbeeld is gelinkt aan de christelijke 'reconquista', die er eeuwenlang op gericht was om het Iberisch Schiereiland te heroveren op de Moren. De verovering van Granada in 1492 veranderde de verhouding tussen christenen en joden in Spanje. Ferdinand II van Aragon en Isabella van Castilië dwongen Joden wier families al eeuwenlang in Spanje hadden gewoond zich te bekeren tot het christendom of anders te worden verdreven (1492). Het instituut dat bekend staat als de Spaanse inquisitie dwong joden die bekeerd waren tot het christelijk geloof te bewijzen dat hun bekering oprecht was en dat zij niet langer joodse rituelen en gebruiken praktiseerden.

De middeleeuwse tijd in de christelijke geschiedenis met zijn anti-Joodse bewind, de vervolging en uitsluiting en het geweld tegen de joodse minderheid in Europa heeft blijvende gevolgen voor de joods-christelijke relaties vandaag de dag.

⁴⁸ Zie paragraaf 2.3 voor een beschrijving van de Talmoed en de halacha.

4.1.4 De lutherse Reformatie

Wanneer we Maarten Luther en de lutherse Reformatie beschouwen, moeten lutheranen in gedachten houden dat Luther zelf nauwelijks joden kende. Hij erkende openlijk dat Jezus een Jood was, maar zijn intentie lag bij het bekeren van de joden tot het christelijk geloof. Het Jodendom had voor hem geen wezenlijke betekenis. Luther veronderstelde dat joden het evangelie dat hij verkondigde zouden horen en daardoor bewogen zouden worden om Christus als hun Messias te aanvaarden, vanwege hun gemeenschappelijke achtergrond met Christus. In zijn werk *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei* (1523) veroordeelde Luther de mensonterende behandeling van joden en moedigde hij christenen aan om hen met mildheid te behandelen om zo effectiever tot hun bekering te komen.⁴⁹

Luthers hoop om de joden te bekeren werd echter teleurgesteld, en al tegen het einde van de jaren 1520 veranderde zijn houding jegens hen. In plaats van zich rechtstreeks tot hen te richten, werden joden het voorwerp van zijn latere anti-joodse polemische werken, waarin zij toonbeeld werden van de machten en mensen die zich van het evangelie afkeerden en het tegenwerkten. Door Bijbelpassages aan te halen waarin de Profeten heidense praktijken veroordelen eigende Luther zich een profetische rol toe en beschreef hij hoe zijn christelijke publiek degenen die zich niet wilden bekeren moest straffen. Deze werken, zoals *Von den Juden und ihren Lügen* (Wittenberg, 1543), zijn vervuld van hardvochtigheid en wreedheid.⁵⁰ Zo omschreef Luther joden als de belichaming van de duivel (zoals hij later ook de paus en andere vertegenwoordigers van de kerk zou afschilderen). Hij pleitte ervoor om hen te verdrijven wanneer ze zich niet tot het christelijk geloof bekeerden. Ook drong hij er bij de heersers op aan om rabbijnen te verbieden het Jodendom te onderwijzen, raadde hij hen aan om synagogen te verbranden en gebedenboeken en Talmoedische geschriften in beslag te nemen. Verder riep hij op om joden geen veilige doorgang over de wegen te verlenen, hen geld en andere bezittingen te ontnemen, hun huizen te verwoesten en hen te dwingen zware lichamelijke arbeid te verrichten. Luthers verwachtingen ten aanzien van de taak van heersers weerspiegelen de geloofsnormen van zijn tijd en zijn verwerping van de joodse leer komt overeen met de opvattingen van andere christenen in die periode. Niettemin behoren zijn opvattingen tot de meest extreme van die tijd. Ook in de zestiende eeuw waren er theologen die bezwaar maakten

49 WA 11, 314-336; LW 45, 199-229.

50 WA 53, 417-552; LW 47, 137-306.

tegen Luthers voorstellen, zoals de reformator Andreas Osiander. Uiteindelijk heeft Luthers nalatenschap de grond waarop een luthers-christelijke relatie met het Joodse volk zou kunnen groeien vergiftigd.

4.2 Recente breuken

Tot aan de Europese Verlichting in de achttiende eeuw kwam anti-judaïsme voornamelijk in religieuze termen tot uitdrukking. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw nam het anti-Joodse sentiment toe door de opkomst van het seculiere nationalisme en pseudowetenschappelijke theorieën over superieure en inferieure rassen. Ruim 2000 jaar christelijke stereotype beeldvorming, discriminatie en geweld tegen het Joodse volk hadden de weg gebaand voor een virulent raciaal antisemitisme dat in deze tijd opkwam.

4.2.1 Antisemitisme in het tijdperk van de Europese Verlichting

In de eeuwen na de Reformatie bleven joden een enigermate gedoogde maar ernstig achtergestelde minderheid. Naarmate de macht van de kerk afnam, kregen nieuwe ideeën over vrijheid en menselijke gelijkheid toenemende bekendheid in West-Europa. Burgerrechten voor minderheden en de emancipatie van joden maakten deel uit van die ontwikkeling. Door de Franse Revolutie van 1789-1799 en de toenemende invloed van het Europese verlichtingsdenken raakten deze ideeën steeds verder verspreid. Veel joden voelden zich aangetrokken door de sociale inclusie en de kansen die de Verlichting beloofde. De kritiek van de Verlichting op geopenbaarde religie en een verlangen om aan de samenleving deel te nemen, bracht sommige joden ertoe om aspecten van de joodse traditie en gebruiken te herzien. De migratie van Europese joden naar stedelijke gebieden bevorderde hun assimilatie in een steeds verder seculariserende samenleving, hoewel een deel van hen in geïsoleerde traditionele joodse gemeenschappen bleef leven.

Seculier nationalisme kwam op aan het eind van de achttiende eeuw, met name toen de Franse Revolutie het ideaal van de volkssoevereiniteit propageerde – de idee dat 'het volk' zou moeten regeren. Het nationalisme stelde dat de natie, ofwel etnische groep, soevereiniteit moest uitoefenen over haar geboortegrond om een natiestaat te vormen. Nationalisme benadrukte ook de gemeenschappelijke identiteit van het volk, op basis van een gedeelde cultuur, taal en geschiedenis vanuit het

vaderland. Joden werden als een onderscheiden volk beschouwd, als vreemdelingen in de Europese natiestaten waar ze verbleven. Ze waren een 'buitenlandse natie' of een 'staat in een staat', waardoor zij nog steeds te lijden hadden onder burgerlijke ontrechting.

De toenemende opkomst van het nationalisme viel samen met een nieuwe en agressieve vorm van vijandigheid jegens Joden, genaamd antisemitisme, dat niet langer enkel berustte op religieuze verschillen maar ook op vermeende raciale motieven. Racistisch gemotiveerd antisemitisme ondersteunde bestaande vooroordelen en voedde daarnaast discriminatie van Joden op basis van de pseudowetenschappelijke opvatting dat zij een specifieke en inferieure etnische groep vormden met negatieve eigenschappen die gevaarlijk waren voor de bredere samenleving. De term '**antisemitisme**' werd vanaf 1879 gangbaar door de publicaties van de Duitse journalist Wilhelm Marr. Hij beweerde dat Duitsers en Joden verwickeld waren in een langdurig en onoplosbaar conflict waarin Joden probeerden de macht over de Duitse financiën en industrie te verwerven. Marr verwierp de opvatting dat Joden Duitsers konden worden door assimilatie, omdat volgens hem de wortels van dit conflict gebaseerd waren op inherente raciale verschillen. Hij richtte de Liga van Antisemieten (*Antisemitenliga*) op om zijn antisemitische ideologie te propageren.

In 1893 plaatste de antisemitische Franse krant *La libre parole* (Het vrije woord), opgericht door Édouard Drumont, een uitgesproken antisemitische karikatuur van een Jood die de wereld omhelst op de voorpagina met het onderschrift '*Leur Patrie*' ('Hun vaderland'). De antisemitische ideologie omvat haat tegenover Joden, die samengaat met afgunst, wrok, en wantrouwen ten aanzien van de moderniteit, gevoelens van rivaliteit en inferioriteit onder de middenklasse en angst voor economische achteruitgang.

4.2.2 De Tweede Wereldoorlog en de Shoah

Grote armoede en politieke spanningen in Europa, evenals pogroms en gewelddadige aanvallen op Joodse gemeenschappen in Rusland en Oekraïne aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, leidden tot een aanzienlijke verslechtering van joods-christelijke relaties. Twee jaar voor het uitbreken van de Russische revolutie van 1905, die begon met Bloedige Zondag, verscheen in het Russische Rijk een anti-Joodse publicatie met de titel *Protocollen van de wijzen van Sion*. Dit document bevatte een fictief verslag van een vermeende

vergadering waarop een joodse samenzwering zou zijn besproken om de wereld te overheersen. Dit wakkerde antisemitisme over de hele wereld aan, wat voortduurt tot op de dag van vandaag. Dit valse idee van een Joodse samenzwering gericht op wereldheerschappij werd verspreid door invloedrijke leiders, waaronder de Amerikaanse industrieel Henry Ford en vele machthebbers van moslimregimes. Deze propaganda is daarom helaas ook tegenwoordig nog steeds invloedrijk, vooral in de Arabische landen en Rusland, maar ook onder christelijke nationalist en complotdenkers over de hele wereld, met inbegrip van online forums.

Wat ooit begon als een complottheorie bereikte een kritiek keerpunt door de opkomst van het nationaalsocialisme en de machtsovername van Adolf Hitler in Duitsland in 1933. Hitler had zijn politieke programma al eerder gepubliceerd in zijn boek *Mein Kampf* (1925), waarin hij een racistische anti-Joodse ideologie uiteenzette. Hij baseerde zijn complottheorieën onder meer op de Protocollen van de wijzen van Sion. Hitlers antisemitische ideologie werd integraal opgenomen in het officiële politieke programma van het Derde Rijk, wat uiteindelijk leidde tot de genocide op het Joodse volk tijdens de Tweede Wereldoorlog.

In de christelijke kerken waren er mensen die Hitler en zijn antisemitische politieke en sociale programma openlijk steunden, maar er waren er nog veel meer die medeplichtig waren door te zwijgen ten aanzien van zijn toenemende macht. Zelfs de Bekennende Kirche die zich binnen de Duitse Evangelische Kerken verzette tegen de nazibeweging en de onafhankelijkheid van de kerken bepleitte, keerde zich niet tegen de antisemitische maatregelen en nam geen Joden in bescherming. Er waren weliswaar enkelen die zich inzetten voor de bescherming van individuele Joden, families en gemeenschappen, maar zij vormden een kleine minderheid.

Op 1 september 1939 viel Duitsland Polen binnen, waardoor de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Nazi-soldaten voerden massa-executies uit op Joden in Polen, Oekraïne, Wit-Rusland en andere delen van Oost-Europa. Vanaf 1942 begon de Duitse regering de gehele Joodse bevolking uit veroverde Europese landen te deporteren naar concentratiekampen in Oost-Europa om ze daar te vermoorden. Er werden ongeveer 6 miljoen Joodse mannen, vrouwen, kinderen en ouderen op de meest afschuwelijke en mensonterende manier vermoord.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond de term '**Holocaust**' om de genocide op de Europese Joden door Nazi-Duitsland en zijn collaborateurs tussen 1941 en 1945 te beschrijven. De term is afgeleid

het Griekse *'holókaustos'*, wat 'geheel verbrand offer' betekent.⁵¹ De Oudgriekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel, de Septuagint, gebruikt dit woord om het Hebreeuwse *'olah'* te vertalen, dat verwijst naar een offer dat in de Tempel werd gebracht. Critici beschouwen deze beeldspraak als ongepast voor het omschrijven van de genocide vanwege zijn religieuze betekenis in het verleden die suggereert dat het onbeschrijflijke leed een door God verlangd offer zou zijn. Er wordt daarom veelal voorkeur gegeven aan het Hebreeuwse woord *'Shoah'* dat 'catastrofe' of 'het grote onheil' betekent.

De Joodse bevolking van Europa werd uitgeroeid door de volkerenmoord die werd uitgevoerd door nazi-Duitsland. Ze werd gereduceerd van 9,5 miljoen in 1933 tot minder dan 3,5 miljoen in 1950.⁵² De 6 miljoen Joden die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden vermoord, vormden ongeveer een derde van de Joodse wereldbevolking en ongeveer twee derde van de Europese Joodse bevolking. In 1933 leefde 60 procent van alle Joden in Europa. In 1950 leefden de meeste Joden (51 procent) inmiddels in Noord- en Zuid-Amerika, terwijl nog maar een derde van de Joodse wereldbevolking in Europa verbleef. Tegenwoordig woont de overgrote meerderheid van de Joden in Israël of de Verenigde Staten.

4.3 Pogingen tot co-existentie

Als gevolg van de verschrikkingen van de oorlog en de Shoah, die hadden geleid tot de grootschalige vernietiging van mensenlevens en steden, zagen velen in dat het tijd was om het paradigma van de interreligieuze relaties te veranderen en te beginnen met het bewandelen van de weg naar genezing. Joodse en christelijke partners ontwikkelden belangrijke doelstellingen en principes om een positieve houding ten aanzien van joods-christelijke relaties te bevorderen.

4.3.1 Eerste stappen: de *Tien punten van Seelisberg*

Na de Tweede Wereldoorlog, toen de Joodse bevolking was vernietigd door de catastrofe van de genocide, besloot een aantal Joden en

51 Een van de eerste momenten waarop de term 'Holocaust' in zijn hedendaagse betekenis werd gebruikt was in 1895 door The New York Times om de massamoord op Armeense christenen door Ottomaanse troepen te beschrijven.

52 United States Holocaust Memorial Museum, 'Remaining Jewish Population of Europe in 1945', website Holocaust Encyclopedia. encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/remaining-jewish-population-of-europe-in-1945. Geraadpleegd 18 augustus 2023.

christenen een dialoog aan te gaan om het christelijk geloof te zuiveren van zijn anti-Joodse vijandigheid en een wezenlijke verandering te bewerkstelligen in de relatie tussen de twee godsdiensten. Op een conferentie in de zomer van 1947 kwamen 65 prominente Joden en christenen uit 19 landen (waaronder Joden uit Europa en Noord-Amerika, rooms-katholieken en protestanten) bijeen in Seelisberg, Zwitserland. De doelstelling was om de genocide te veroordelen, antisemitisme te bestrijden en sterkere relaties tussen joden en christenen te bevorderen. De christelijke kerken werden met een tien punten omvattend pleidooi opgeroepen om hun gedachtegoed over het Jodendom en hun relatie met het Joodse volk te herzien en te vernieuwen. Deze punten benadrukten onder meer dat dezelfde God door het Oude en het Nieuwe Testament spreekt en dat Jezus uit een Joodse moeder werd geboren en het Joodse volk liefhad. Het streven van dit pleidooi was het weerleggen van christelijk bijgeloof en vooroordelen jegens Joden, zodat deze in de toekomst kunnen worden vermeden. De *Tien punten van Seelisberg* zijn tot op de dag van vandaag leerzaam en instructief voor christenen:

1. Onthoud dat de ene God tot ons spreekt door het Oude en het Nieuwe Testament.
2. Onthoud dat Jezus werd geboren uit een Joodse moeder, uit het geslacht van David en het volk Israël, en dat Zijn eeuwige liefde en genade Zijn eigen volk en heel de wereld omvat.
3. Onthoud dat de eerste discipelen, de apostelen en de eerste martelaren joden waren.
4. Onthoud dat het voornaamste gebod van het christelijk geloof, om God en je naaste lief te hebben, al in het Oude Testament is verkondigd en door Jezus werd bevestigd, en daardoor geldt voor zowel christenen als joden in alle menselijke relaties, zonder enige uitzondering.
5. Vermijd het verdraaien of verkeerd weergeven van het Bijbelse of post-Bijbelse Jodendom teneinde het christelijk geloof te verheerlijken.
6. Vermijd het gebruik van het woord joden uitsluitend in de betekenis van de vijanden van Jezus, en de woorden 'de vijanden van Jezus' om het hele Joodse volk aan te duiden.
7. Vermijd het om het lijdensverhaal zo voor te stellen dat het odium van het doden van Jezus op alle joden of uitsluitend op joden wordt gelegd.

Het was slechts een deel van de joden in Jeruzalem die de dood van Jezus eisten, terwijl de christelijke boodschap altijd was dat de zonden van de mensheid die door deze joden werden belichaamd en de zonden waarin alle mensen delen Christus aan het kruis hebben gebracht.

8. Vermijd verwijzingen naar de Bijbelse vervloekingen of het geraas van de woedende menigte: 'Laat zijn bloed ons maar worden aangerekend, en onze kinderen!', zonder te bedenken dat die kreet niet opweegt tegen de oneindig veel zwaarwegender woorden van onze Heer: 'Vader, vergeef hun, want ze weten niet wat ze doen.'

9. Verspreid niet de bijgelovige opvatting dat het Joodse volk verstoten, verdoemd en veroordeeld is tot een noodlot van lijden.

10. Spreek niet over joden alsof de eerste leden van de kerk geen joden waren.⁵³

De International Council of Christians and Jews (ICCJ) werd in 1947 in Seelisberg opgericht om een permanent platform te creëren voor joods-christelijke dialoog en samenwerking. Tegenwoordig dient de ICCJ als koepelorganisatie voor 34 nationale organisaties gericht op de joods-christelijke dialoog over de hele wereld. Het internationale hoofdkwartier van de ICCJ is gevestigd in het voormalige huis van de grote joodse godsdienstfilosoof Martin Buber in Heppenheim, Duitsland, waar hij leefde tot hij door nazivervolging gedwongen werd te vluchten. De initiatieven van de ICCJ om de joods-christelijke dialoog te bevorderen dienen ook als voorbeeld voor bredere interreligieuze relaties, in het bijzonder voor de dialoog tussen joden, christenen en moslims. Voor de Lutherse Wereldfederatie zijn joods-christelijke relaties permanent een belangrijk programmatisch aandachtsgebied van het Department for Theology, Mission and Justice.

4.3.2 Hernieuwde verbintenis: de Twaalf punten van Berlijn

In 2009 riep de ICCJ, naar aanleiding van het 60-jarige jubileum van de *Tien punten van Seelisberg*, christelijke en joodse gemeenschappen over

⁵³ Zie de verklaring van de christelijke vertegenwoordigers op de 'Emergency Conference on Antisemitism' die van 30 juli tot 5 augustus 1947 in Seelisberg (Zwitserland) werd gehouden in: International Council of Christians and Jews (ICCJ), 'An Address to the Churches (The Ten Points of Seelisberg)', website Council of Centers on Jewish-Christian Relations (CCJR). ccjr.us/dialogika-resources/documents-and-statements/ecumenical-christian/seelisberg. Geraadpleegd 18 augustus 2023.

de hele wereld opnieuw op om hun inzet gericht op de joods-christelijke dialoog te vernieuwen en te versterken op weg naar bestendige genezing. Deze oproep weerspiegelde het verlangen om de *Tien punten van Seelisberg* te verdiepen, in overeenstemming met de vooruitgang die was bereikt in de interreligieuze dialoog.

De verklaring *A Time for Recommitment: The Twelve Points of Berlin* begon met een oproep, eerst aan christenen, daarna aan joden en vervolgens aan beide geloofsgemeenschappen en het bredere publiek. Iedere gemeenschap werden concrete opdrachten en doelstellingen toegewezen, waardoor de reikwijdte van de verklaring uit 1947, die vooral gericht was op de houding, de leer en het handelen van christenen, werd uitgebreid. Deze hernieuwde verbintenis tot gezamenlijke inspanningen werd in de *Twaalf punten van Berlijn* beschreven in drie delen:

Een oproep aan christenen en christelijke gemeenschappen tot:

- Het bestrijden van religieus, raciaal en alle andere vormen van antisemitisme;
- Het bevorderen van de interreligieuze dialoog met joden;
- Het ontwikkelen van een theologisch verstaan van het Jodendom dat zijn onderscheiden integriteit eerbiedigt;
- Het bidden voor de vrede van Jeruzalem.

Een oproep aan Joden en joodse gemeenschappen om:

- De pogingen te erkennen die vele christelijke gemeenschappen aan het eind van de twintigste eeuw hebben gedaan om hun houding jegens joden te veranderen;
- Joodse teksten en liturgie in het licht van deze hervormingen kritisch te onderzoeken;
- Constructieve kritiek op Israël en antisemitisme van elkaar te onderscheiden;
- De staat Israël te bemoedigen wanneer deze eraan werkt om de idealen uit zijn stichtingsakten te vervullen, een taak die Israël deelt met vele naties in de wereld.

Een oproep aan zowel christelijke als joodse gemeenschappen en anderen om:

- Interreligieus en intercultureel onderwijs te bevorderen;
- Interreligieuze vriendschap en samenwerking te bevorderen, evenals sociale rechtvaardigheid wereldwijd;
- De dialoog met politieke en economische instellingen te versterken;
- Een netwerk op te bouwen met allen die werken aan het duurzame beheer van de schepping.

Beïnvloed door het initiatief van Seelisberg zijn de *Twaalf punten van Berlijn* gericht op de pijnlijke erfenis van vooroordelen, haat en wederzijds wantrouwen, door een oprechte verbintenis tot dialoog, zelfkritische reflectie op geschriften en tradities, en gemeenschappelijke inspanningen voor gerechtigheid naast andere initiatieven. In veel delen van de wereld en in vele kerken zijn de aanbevelingen uit de *Tien punten van Seelisberg* en de *Twaalf punten van Berlijn* ter bevordering van vreedzame co-existentie echter nog steeds onbekend of worden ze genegeerd. De implementatie van deze voorstellen tot dialoog en interreligieuze betrokkenheid vormt een aanhoudende uitdaging.⁵⁴

4.3.3 Samenwerking tussen joodse en christelijke partners

Voorbeelden uit Latijns-Amerika

In Latijns-Amerika was het antwoord op de oprichting van de ICCJ een oprechte toenadering tussen joden en christenen. Dit gebeurde voornamelijk in de metropolen van de landen waar grote aantallen Joden zich hadden gevestigd, namelijk Argentinië, Mexico, Brazilië, Uruguay, Peru en Chili. De oprichting van verschillende joods-christelijke samenwerkingsverbanden versterkte de banden op gemeenschapsniveau.

De dialoog vond voornamelijk plaats in Buenos Aires, waar het Latijns-Amerikaans Rabbinaal Seminarie (Seminario Rabínico Latinoamericano) werd opgericht. De protestantse theologische faculteit ISEDET (Instituto

54 Voor verdere details bij ieder punt en meer algemene achtergrondinformatie zie de verklaring: International Council of Christians and Jews (ICCJ), 'A Time for Recommitment: Building the New Relationship between Jews and Christians (The Twelve Points of Berlin)', website International Council of Christians and Jews. iccj.org/fileadmin/ICCJ/pdf-Dateien/A_Time_for_Recommitment_engl.pdf. Geraadpleegd 18 augustus 2023.

Superior Evangélico de Estudios Teológicos) en de Katholieke Universiteit van Argentinië richtten gezamenlijk het Instituto Superior de Estudios Religiosos (ISER) op. Dit instituut voor religieuze studies faciliteerde diepgaande dialoog en kennisuitwisseling op theologisch niveau. De lutherse kerken uit de zuidelijke regio's van Zuid-Amerika namen deel aan al deze processen.

Vandaag de dag worden de paradigma's van deze joods-christelijke samenwerkingsverbanden en ISER gebruikt door diverse instellingen voor interreligieuze dialoog. De opzet van de dialoog is inmiddels verbreed en omvat nu ook moslims en vele andere religies, met als uiteindelijk doel om door oprechte dialoog elkaar beter te leren kennen en vooroordelen te doorbreken.

Voorbeelden uit de Verenigde Staten

Hoewel voor sommige lutherse kerken het bekeren van joden tot het christelijk geloof sinds lange tijd onderdeel van hun evangelisatie is, hebben de Evangelical Lutheran Church in America (ELCA) en haar voorgangers een lange geschiedenis van wederzijds respect, dialoog en onderwijs opgebouwd, gericht op het bevorderen van positieve luthers-joodse relaties. Aanvankelijk leidde de Lutheran Council in the United States of America (LCUSA) deze initiatieven, onder meer door studie- en dialoogmateriaal te publiceren. Sinds 1989 organiseert het Consultative Panel on Lutheran-Jewish Relations in opdracht van de voorzittend ELCA-bisschop de kerkelijke inspanningen op het gebied van de luthers-joodse relaties.⁵⁵ *A Declaration of the Evangelical Lutheran Church In America to the Jewish Community*, aangenomen in 1994, verwierp de anti-Joodse uitspraken van Maarten Luther en benadrukte het 'grote verlangen van de kerk om ons geloof in Jezus Christus uit te leven met liefde en respect voor het Joodse volk.'⁵⁶ Het Panel heeft sindsdien studiematerialen en richtlijnen voor dialoog gepubliceerd, evenals handvatten voor de liturgische praktijk (zoals voor de liturgie op Goede Vrijdag) en een in overleg met joodse geestelijk leiders ontwikkelde leidraad voor preken en onderwijs in die geest van liefde en respect.⁵⁷

55 Zie: 'Jewish Relations', website Evangelical Lutheran Church in America (ELCA). elca.org/Faith/Ecumenical-and-Inter-Religious-Relations/Inter-Religious-Relations/Jewish-Relations.

56 ELCA Consultative Panel on Lutheran-Jewish Relations, 'A Declaration of the Evangelical Lutheran Church in America to the Jewish Community' (1994 en 2021), website Evangelical Lutheran Church in America. download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/Declaration_Of_The_ELCA_To_The_Jewish_Community.pdf.

57 ELCA Consultative Panel on Lutheran-Jewish Relations, 'Guidelines for Lutheran-Jewish Relations' (1998), website Evangelical Lutheran Church in America. download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/Guidelines_For_Lutheran_Jewish_Relations_1998.pdf.

De rechtstreekse dialoog met de Union for Reform Judaism heeft het werk van de ELCA gevormd, evenals deelname aan het dialoogwerk van nationale oecumenische organisaties en de LWF. Naast enkele tientallen centra voor joods-christelijke relaties die door de Rooms-Katholieke Kerk naar aanleiding van de verklaring *Nostra Aetate* van het Tweede Vaticaans Concilie werden opgericht, hebben ook het Muhlenberg College en de Lutheran School of Theology in Chicago interreligieuze programma's opgezet waarin de joods-christelijke relaties centraal staan.

Tijdens de kerkvergadering van de ELCA ter herdenking van het 500e jubileum van de Reformatie in 2017 werden luthers-joodse relaties onder de aandacht gebracht door een belijdenislitanie, gevolgd door een antwoord van joodse geestelijken. Deze bijeenkomst leidde tot hernieuwde bilaterale ontmoetingen met de Union for Reform Judaism en het Religious Action Center of Reform Judaism. In de afgelopen jaren heeft deze nationale dialoog vooruitgang opgeleverd ten aanzien van het bespreekbaar maken van antisemitisme en nationalisme (zowel christelijk als joods), wat zich in dit verband soms richt op gerelateerde debatten ten aanzien van het Israëliisch-Palestijns conflict.

Met betrekking tot de staat Israël en het voortdurende conflict met de Arabische buurlanden en het Palestijnse volk houdt de ELCA haar betrokkenheid op het Joodse volk in dynamisch evenwicht met haar betrokkenheid op het Palestijnse volk. Sinds 2005 is er vanuit een kerkbrede strategie voor de inzet in Israël en de Palestijnse gebieden gewerkt aan bewustwording, belangenbehartiging en een constructieve omgang van de kerk met het Palestijnse volk. Samenwerking met de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land (ELCJHL) vormt een belangrijk onderdeel van die strategie.

Er zijn daarnaast te veel initiatieven om op te noemen van gemeenten, colleges, seminaries, geestelijken en andere leiders om duurzame relaties op te bouwen met de joodse gemeenschap. Door voorzieningen te delen, belangrijke jaarlijkse herdenkingen zoals Jom Hasjoa samen te vieren, kanselruil door geestelijken en huiskamergesprekken door leken, het ontwikkelen van gezamenlijke onderwijsprogramma's en het optreden in reactie op crisismomenten van antisemitisch geweld, behoren lutheranen in de Verenigde Staten veelal tot de christelijke voorlopers op het gebied van de samenwerking met de joodse gemeenschap.

ELCA Consultative Panel on Lutheran-Jewish Relations red., *Preaching and Teaching "With Love and Respect for the Jewish People"* (2022). download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/Preaching_And_Teaching_With_Love_And_Respect_For_The_Jewish_People.pdf.

Voorbeelden van de LWF

In 2022 werkte de LWF samen met IJCIC aan een proces gericht op het vernieuwen van de joods-christelijke dialoog. Dit omvatte een webinar waar jonge mensen spraken over 'A brave space for courageous peace', evenals een webinar genaamd 'Gathering around the tree of Life', wat een moment van vernieuwing in de samenwerking markeerde, maar dit gesprek ook bij een breder publiek onder de aandacht bracht.⁵⁸

Verder organiseerde de LWF samen met HIAS (oorspronkelijk de Hebrew Immigrant Aid Society) en Islamic Relief Worldwide een internationale conferentie over 'Welcome the Stranger, Shaping the Future, and Living as Neighbors'. Deze samenwerking bracht joodse, islamitische, christelijke en andere partners samen die betrokken zijn bij de hulpverlening aan vluchtelingen en behandelde thema's als vreemdelingenhaat en het voeden van inclusieve samenlevingen. Een goed voorbeeld van dit werk is het Augusta Victoria Ziekenhuis van de LWF in Jeruzalem, dat Israëliische en Palestijnse medische middelen bundelt om de Palestijnse bevolking te helpen.⁵⁹

4.4 Slotcommentaar

De historische gebeurtenissen en ontwikkelingen die hedendaagse joods-christelijke relaties hebben gevormd belichten een veelal negatieve rol die christenen hebben vervuld bij het ontstaan van diepe wonden. In het verleden hebben christenen maar al te vaak vijandige boodschappen tegen het Joodse volk verkondigd en onderwezen, maar er zijn ook gevallen geweest waarin het joodse erfgoed binnen het christelijk geloof werd erkend. De Shoah dwong christenen tot kritische bezinning op hun rol in de geschiedenis. Lutheranen in het bijzonder moesten hun theologie en de mate van hun medeplichtigheid in de anti-Joodse ontwikkelingen die het antisemitisme van de twintigste eeuw hadden gevoed en uiteindelijk tot genocide hebben geleid overdenken. Na de Tweede Wereldoorlog zetten de lutherse kerken en de Lutherse Wereldfederatie belangrijke stappen om de ernstige fouten uit het verleden onder ogen te zien.

⁵⁸ 'Interfaith relations: Gathering around the Tree of Life', 25 mei 2022, website Lutherse Wereldfederatie. lutheranworld.org/news/interfaith-relations-gathering-around-tree-life. Geraadpleegd 21 augustus 2023.

⁵⁹ 'Standing together to strengthen refugee response', 21 juni 2022, website Lutherse Wereldfederatie. lutheranworld.org/news/standing-together-strengthen-refugee-response. Geraadpleegd 21 augustus 2023.

In het volgende hoofdstuk onderzoeken we obstakels die verdere vooruitgang in de richting van dialoog, ontmoeting en genezing kunnen belemmeren. De oprichting van de staat Israël was een belangrijke politieke ontwikkeling. Joden namen met de stichting van deze staat hun lot in eigen handen. Deze ontwikkeling veroorzaakte een hermeneutische opschudding onder christenen (en ook onder sommige joden) en veranderde het beeld dat de kerk van joden had. Plotseling werd Israël een realiteit en was het niet langer een Bijbels ideaal. Dankzij de vooruitgang op het gebied van allerlei vormen van communicatie lijkt de wereld te zijn veranderd in een global village. Christenen maken vandaag de dag deel uit van één godsdienst onder vele, die niet langer de dominante godsdienst van een koloniale Westerse cultuur is. Deze werkelijkheid opent nieuwe perspectieven voor interreligieuze dialoog.

Vragen voor reflectie, dialoog en handelen

1. Welke gebeurtenissen of ontwikkelingen uit het verleden moeten volgens jou nog worden besproken ten aanzien van joods-christelijke relaties? Hoe kunnen we concrete stappen ondernemen om historische fouten te herstellen en genezing te bevorderen?
2. Welke maatregelen kunnen we nemen om ervoor te zorgen dat we gevoelig zijn voor het doorwerkende trauma van onze gesprekspartners?
3. Hoe kunnen we over het verleden praten, in het bijzonder over de Shoah, zonder dat dit verleden het enige is dat ons en onze joodse gesprekspartners evenals onze gezamenlijke relatie vandaag de dag bepaalt?
4. Als we kijken naar de *Tien punten van Seelisberg* (1947) en de *Twaalf punten van Berlijn* (2009) die in het voorgaande worden besproken: zijn die nog steeds relevant, en zo ja, hoe gaan we vandaag de dag om met de uitdagingen waarvoor we ons hierdoor gesteld weten?
5. Wat is antisemitisme voor jou? Kun je de vele verschillende uitingen en vormen van antisemitisme en racisme onderzoeken in de context van jouw gemeente of als onderdeel van dialooggroepen?
6. Wat kunnen we leren van het zwijgen in het verleden als reactie op complottheorieën, nu er vandaag de dag weer nieuwe complottheorieën opkomen?

5: Obstakels voor dialoog en ontmoeting

Dit hoofdstuk belicht enkele belangrijke obstakels die een vruchtbare dialoog en ontmoeting met joodse partners kunnen belemmeren, waaronder onderlinge verhoudingen binnen de lutherse gemeenschap en verhoudingen onder christenen wereldwijd. Extremistische christelijke bewegingen worden besproken, evenals het zich op ongepaste wijze toe-eigenen van joodse feestdagen en andere controversiële geloofspraktijken. Ook worden in dit hoofdstuk bedreigingen van buitenaf benoemd, zoals de wereldwijde toename van antisemitisme, de opkomst van complottheorieën en het geweld tegen joodse gemeenschappen over de hele wereld.

Een andere grote uitdaging die zwaar drukt op joods-christelijke relaties is het Israëliisch-Palestijnse conflict. Sommige joodse en christelijke gesprekspartners voelen zich er wellicht ongemakkelijk bij dat het debat over het Israëliisch-Palestijnse conflict de recentelijk behaalde vooruitgang in joods-christelijke relaties dreigt te overschaduwten, met name in de context buiten het Midden-Oosten. Desondanks hebben de politieke dimensies van dit conflict existentiële en tastbare gevolgen voor alle betrokken partijen, wat vraagt om grote toewijding en de bereidheid om met aandacht, gevoeligheid en onderscheidingsvermogen te luisteren naar uiteenlopende en omstreden standpunten. Voor christenen maakt Jezus' oproep om vreedestichters te zijn dit tot een bijzonder uitdagende dynamiek.

5.1 Interne en externe obstakels voor joods-christelijke relaties

Hoewel er een zekere overlap is tussen interne en externe obstakels in de huidige joods-christelijke dialoog, is het in dit verband ook zinvol om onderscheid te maken tussen obstakels die binnen het christelijk geloof ontstaan en obstakels uit een bredere contextuele en politieke dynamiek. En hoewel we dit onderscheid maken omwille van educatieve doeleinden, is de werkelijkheid vaak nog veel genuanceerder.

Voor veel christenen leidt het verkennen van hun gedeelde wortels met het Jodendom, zowel godsdienstig als cultureel, tot grotere waardering voor de rijkdom van het joodse erfgoed.⁶⁰ Hoewel dit een aanknopingspunt voor dialoog vormt, zijn er ook gevallen waarin christenen zich joodse elementen toe-eigenen, wat respectvolle ontmoeting in de weg kan staan. Zo nodigen sommige christelijke gemeenschappen tegenwoordig mensen in hun kerk uit om een Pesachmaaltijd te vieren als een manier om te delen in de gebruiken van Jezus. Dit soort religieuze toe-eigening is historisch niet accuraat, omdat Jezus het Pesachmaal anders vierde dan joden dat vandaag de dag doen. Het is bovendien respectloos en aanstootgevend voor joden wanneer christenen hun gebruiken en tradities overnemen alsof het hun eigen waren, voornamelijk wanneer dit leidt tot een vervaging van de grenzen van de gemeenschappelijke identiteit. De toe-eigening van joodse feesten ontruikt deze uit hun godsdienstige context door ze in een christelijk kader te dwingen.

De ethiek van proselitisme (bekeringsdrang) leidt onder christenen tot aanhoudend debat, met name ten aanzien van een missionaire benadering die expliciet gericht is op joden als object van bepaalde christelijke opvattingen over de eindtijd. Ook interreligieuze huwelijken, waarbij bekering van het Jodendom naar een andere godsdienst plaatsvindt, zijn onderwerp van polariserende discussies. Het aantal joden wereldwijd is zo klein dat bekering en assimilatie, ongeacht de motivatie of aanleiding, worden beschouwd als een bedreiging voor de continuïteit van het Jodendom wanneer leden uit de joodse gemeenschap opgaan in een andere cultuur.

De invloed van christelijke ideologieën met een religieus-politieke agenda, zoals het christelijk zionisme, vormt een groeiende reden tot zorg onder christenen wereldwijd. Bepaalde vormen van christelijk zionisme zijn problematisch vanwege hun fundamentalistische interpretatie van de plaats van joden en de staat Israël in de eindtijd. Deze interpretatie zet een lange christelijke traditie voort waarin joden worden gezien als objecten – in dit geval als een middel om het Koninkrijk van God in te luiden en een overwinnende christelijke interpretatie van het einde der tijden te vervullen. De weerslag van deze interpretatie heeft niet alleen gevolgen voor joods-christelijke ontmoetingen, maar ook voor de aanwezigheid van Palestijnse christenen in wat christenen als het Heilige Land beschouwen.

60 Hoofdstuk 2 en 3 beschrijven enkele van de joodse wortels van het christelijk geloof.

Daarnaast vormen politieke extremisten een wereldwijd voorkomend probleem. Er zijn linkse politieke stromingen, zoals in Latijns-Amerika, die zich politiek negatief of zelfs vijandig uitlaten over joden en Israël. In de Verenigde Staten, delen van Europa en Latijns-Amerika zijn daarnaast bepaalde fundamentalistische en evangelische opwekkingsbewegingen nauw verbonden met rechts-populistische politieke partijen die aanzetten tot wat 'christelijk nationalisme' wordt genoemd. Deze politieke bewegingen gebruiken veelal haatzaaiende retoriek en propageren een politiek die gericht is tegen vluchtelingen. In wat soms een contradictio in terminis lijkt, betuigen deze bewegingen onvoorwaardelijke steun aan de staat Israël, terwijl ze tegelijkertijd pleiten voor een nationalistische identiteit die vijandig is ten opzichte van zogenaamde 'vreemde invloeden van buitenaf' in godsdienst, cultuur en etniciteit – waaronder joden.

Joods-christelijke relaties worden bovendien verder gecompliceerd door krachten van buitenaf, zoals blijkt uit vijandelijkheden en aanslagen op christelijke minderheden in sommige delen van de wereld. In islamitische landen of gebieden met een moslimmeerderheid, zoals Indonesië, Maleisië en Nigeria, worden christenen soms in verband gebracht met joden of met de staat Israël in een publiek debat dat wordt gepolariseerd door religieus nationalisme. Zo beschuldigden etnisch-religieuze politici tijdens de verkiezingen in Maleisië in 2022 bijvoorbeeld hun christelijke politieke opposanten ervan samen te zweren met joden om het land te koloniseren. Dergelijke aantijgingen van schuld door associatie met de staat Israël wakkeren antisemitisme en een anti-Joodse houding ook in andere geloofsgemeenschappen aan, wat illustreert hoe politieke actoren een open ontmoeting tussen joden en christenen in de weg kunnen staan.

In de hedendaagse mondiale werkelijkheid groeit echter het collectieve bewustzijn dat we leven in een wereld van religieuze pluriformiteit. Door de verbondenheid van digitale media en het internet hebben zelfs de meest afgelegen gemeenschappen ter wereld mogelijkheden om in aanraking te komen met mensen van het joodse geloof. Tegelijkertijd verspreiden mensen door middel van die nieuwe technologieën ook nepnieuws en complottheorieën, zoals het ontkennen van de Holocaust of beweringen dat prominente joodse agenten economische en politieke processen in de wereld manipuleren, wat het schadelijke narratief voedt dat joden onbetrouwbaar zouden zijn. Sommigen zeggen dat sinds Napoleons militaire veldtocht naar Egypte en de Palestijnse gebieden aan het einde van de achttiende eeuw de verspreiding van complottheorieën in de Arabische wereld aanzienlijk is toegenomen. Anti-Joodse sentimenten en antisemitisme werden daarnaast aangewakkerd door de

stichting van de staat Israël, wat voortduurt vanwege het conflict in het Midden-Oosten. Christenen en moslims in de Arabische wereld en in overwegend islamitische landen worden hierdoor in gelijke mate beïnvloed.

In het huidige polariserende en door conflicten geteisterde geopolitieke klimaat bestaat er een alarmerende escalatie van virulente anti-Joodse retoriek en geweld gericht tegen joden wereldwijd. Veel joden beschouwen geweld tegen burgers van Israël als een vorm van antisemitisme. Hoewel er in de eenentwintigste eeuw sprake is van voortdurende pogingen tot verzoening tussen het christelijk geloof en het Jodendom, blijven er ook voortdurend gerichte aanvallen tegen joden plaatsvinden in vrijwel ieder land waar zij leven, wat aantoonde hoezeer antisemitisme ook vandaag de dag wereldwijd verbreid is.

Tegen het einde van de twintigste eeuw vonden er buiten Europa twee aanslagen plaats die tekenend waren voor de voortdurende onveiligheid van de Joodse bevolking. In 1992 werden in Buenos Aires (Argentinië) autobommen tot ontploffing gebracht voor de ambassade van Israël en de Asociación Mutual Israelita Argentina (AMIA), waarbij beide gebouwen tot op hun grondvesten werden verwoest, meer dan honderd doden en honderden gewonden vielen. In 2018 drong in Pittsburgh, Pennsylvania (Verenigde Staten), een schutter tijdens sjabbat de Tree of Life Synagoge binnen en riep dat hij joden wilde vermoorden. Hij schoot 11 mensen dood, de meest fatale aanval op joden in de Amerikaanse geschiedenis.

De verontrustende heropleving van aanvallen op joden, hun synagogen en Joodse instellingen en ambassades in de afgelopen decennia wordt overwegend veroorzaakt door het toedoen van een aantal groeperingen, waaronder rechts- en linksextremisten, religieuze fanatici (onder wie christenen) en staatsagenten, waaronder de door Iran gesponsorde Hezbollah. Joods-christelijke relaties worden verder verstoord wanneer joden als individu of als collectief gelijk worden gesteld aan de staat Israël of verantwoordelijk worden gehouden voor het beleid van de regering van Israël. Iedere aanval gericht tegen joden of hun gebedshuizen over de hele wereld moet worden veroordeeld als antisemitisme.

Het debat over de politisering van de definitie van antisemitisme binnen de Verenigde Naties gaat ondertussen op internationaal niveau door. Dat heeft onmiddellijke gevolgen voor het Israëlisch-Palestijnse conflict in het bijzonder, maar kan ook leiden tot uitsluiting van de mogelijkheid om het beleid van de staat Israël te bekritisieren. Volgens critici kunnen beschuldigingen van antisemitisme een open debat en protest

belemmeren, waardoor extremistisch Joods nationalisme wordt versterkt. Deze ontwikkeling is schadelijk voor alle inspanningen gericht op Israëls oorspronkelijke streven naar co-existentie tussen zijn religieus en etnisch diverse bevolkingsgroepen.

De voorgaande beperkte beschrijving bevat veel complexe elementen die buiten het kader van dit studiedocument vallen. Lutheranen zijn echter vastberaden om iedere vorm van politisering van religie en religieuze instrumentalisering van politiek die in strijd is met de oproep van Jezus om je naaste lief te hebben aan te vechten.⁶¹ In de context van de joods-christelijke dialoog en ontmoetingen kan enige basiskennis over deze obstakels ons bewuster maken ten aanzien van onze omgang met joodse vrienden en partners.

5.2 Het Israëliisch-Palestijns conflict

Het Israëliisch-Palestijnse conflict roept polariserende perspectieven op en moet als zodanig zorgvuldig en bedachtzaam worden benaderd in het licht van de joods-christelijke relaties. Dit studiedocument is niet de plaats om een oplossing voor het conflict voor te dragen, en het is ook niet de rol van de LWF om dat te doen. De uitdagende taak van het vinden van een oplossing kan alleen worden aangegaan door degenen die direct bij het conflict betrokken zijn: de staat Israël en het Palestijnse volk via hun politieke leiders. Een constructieve rol die de LWF en de internationale gemeenschap kunnen vervullen is aandringen op de naleving van het internationaal recht en de VN-resoluties, waaronder de verdediging en bescherming van de mensenrechten. Zoals al eerder is opgemerkt, heeft de LWF Palestijnen en Israëli's steeds aangemoedigd om te streven naar vrede en de visie uitgedragen van de tweestatenoplossing, waarbij beiden in vreedzame co-existentie en in onafhankelijke soevereiniteit en veiligheid leven.⁶²

61 De Lutherse Wereldfederatie red., *The Church in the Public Space: A Study Document of The Lutheran World Federation* (Genève 2021). Zie: lutheranworld.org/resources/publication-church-public-space-study-document-lutheran-world-federation-en
lutheranworld.org/resources/publication-flyer-church-public-space.

62 LWF Council, 'Statement on the situation in the Middle East', 14 juni 2011, website Lutherse Wereldfederatie. lutheranworld.org/sites/default/files/Council%20Middle%20East%20June%202011.pdf.

Zie hoofdstuk 1 voor een samenvatting van het LWF-standpunt over het Israëliisch-Palestijnse conflict.

Door haar lidkerken aan te moedigen hun betrokkenheid bij joods-christelijke relaties te verdiepen, wil de LWF bewustwording bevorderen door middel van onderwijs gericht op ontmoeting en dialoog. Dit doet zij op basis vanuit haar inzet voor de integriteit en waardigheid van ieder volk, waaronder zowel het Joodse als het Palestijnse volk, en vanuit haar streven naar het bevorderen van vrede en gerechtigheid in de hele wereld. De inzichten en ervaringen van de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land (ELCJHL), een lidkerk van de LWF die deel uitmaakt van de christelijke Palestijnse gemeenschap en gevestigd is in Oost-Jeruzalem, de bezette Palestijnse gebieden en Amman (Jordanië), helpen hierbij. Daarnaast heeft de LWF een relatie opgebouwd met de dialoogpartner het International Jewish Committee for Interreligious Consultations (IJCIC), die tevens een waardevolle perspectieven en bijdragen aan de totstandkoming van dit studiedocument heeft geleverd.

Dit hoofdstuk biedt drie fundamentele perspectieven voor de dialoog over het Israëliisch-Palestijnse conflict. Aansluitend worden enkele dynamieken uit het conflict besproken die op dit moment bijzonder actueel zijn, zonder daarbij uitputtend te zijn. Tot slot wordt de joods-christelijke ontmoeting besproken op een manier die gelijke rechten, vreedzame co-existentie en de veiligheid voor alle mensen die in het land leven met volwaardige inachtneming van hun mensenrechten en menselijke waardigheid voorstaat en aanmoedigt.

Wij reiken dit beknopte overzicht aan ter bemoediging van lutheranen en andere christenen die willen volharden in de joods-christelijke dialoog door middel van gesprekken over dit moeilijke en zwaarbeladen onderwerp. Die gesprekken zijn in het bijzonder ingewikkeld in de kerken die geen directe ervaringen of relaties hebben met de Palestijnse gemeenschap of het Israëliisch-Palestijnse conflict. De perspectieven van onze lidkerk ter plaatse, de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land, die dient onder de omstandigheden van de Israëliische bezetting, helpen ons om hun ervaringen te begrijpen op een vergelijkbare manier als plaatselijke Joodse gemeenschappen ons kunnen helpen om de Joodse en Israëliische perspectieven te begrijpen. We moedigen iedereen die dit document gebruikt aan om samen met de LWF te zoeken naar helder en zo volledig mogelijk inzicht in de ervaringen van allen die bij dit conflict betrokken zijn. Deze gids kan niet alle informatie en perspectieven bieden die nodig zijn voor iedere situatie waarin deze gebruikt zal worden. We wijzen daarom nadrukkelijk op de dringende behoefte aan meer gesprek, begrip en groei in de inzet van alle partijen die streven naar een rechtvaardige en duurzame oplossing voor het Israëliisch-Palestijnse

conflict en die zich blijven inzetten voor het bevorderen van positieve joods-christelijke relaties.

5.2.1 Twee volkeren in één land

Na eeuwenlange onderdrukking en vervolging van joden in Europa ontstond aan het eind van de negentiende eeuw het zionisme als een Joods-nationale beweging. Overeenkomstig de idealen van andere negentiende-eeuwse nationalistische bewegingen was de visie van de Joodse-nationalistische beweging gericht op de soevereiniteit van het Joodse volk in hun eeuwenoude thuisland, dat in dit geval werd aangeduid als het land **Israël**. De verbondenheid met dit land staat centraal in de Joodse geschiedenis en identiteit. Het heeft een belangrijke plaats in de joodse liturgie en rituelen en door de eeuwen heen is er altijd een Joodse aanwezigheid geweest in het gebied. In de tweede eeuw n. Chr. hernoemden de Romeinen, na een joodse opstand, de provincie Judea tot Syria-Palaestina, een naam die in het heden bekend staat als **Palestina**. Voor de aanhangers van het zionisme was er, vooral in het licht van de geschiedenis van het christelijke en nazistische antisemitisme in Europa, geen ander land dat de Joden hun nationale thuisland konden noemen.⁶³

Palestina was echter niet verlaten. Het overgrote deel van de inwoners tijdens de vier eeuwen van Ottomaanse overheersing waren Palestijnse moslims. Er leefden daarnaast Palestijnse christenen en Joden, evenals Druzen, Samaritanen en diverse andere gemeenschappen die er al lange tijd woonden.⁶⁴ Palestina was hun thuisland, ook al hadden ze onder de Ottomanen geen soevereiniteit kunnen uitoefenen. De ondergang van het Ottomaanse Rijk tijdens de Eerste Wereldoorlog en de oprichting van het Britse mandaatgebied Palestina deed de nationalistische hoop, die al sinds de negentiende was opgekomen, onder voornamelijk Arabisch-Palestijnse christenen en moslims herleven. Zij beschouwden de grootschalige Joodse immigratie vanuit nationalistische motieven als een bedreiging voor die hoop.

De Joodse immigratie naar Palestina begon aan het eind van de negentiende eeuw. Deze immigratie werd gedreven door vele factoren, waaronder antisemitische dreigingen en geweld in Europa en de aspiraties van de zionistische beweging. Palestijnen daarentegen zagen deze immigratie als een vorm van Westers kolonialisme. De gevestigde

⁶³ Zie paragraaf 2.6 voor een bespreking van het zionisme.

⁶⁴ Zie paragraaf 2.7 voor een beschrijving van het leven in Israël, waaronder de diversiteit van de bevolking van dit land.

Palestijnse bevolking en de Joodse immigranten kwamen ontmoeten elkaar met voorspelbaar uiteenlopende reacties tot gevolg. Er waren momenten van co-existentie en samenleven, maar ook conflictsituaties die escaleerden en na verloop van tijd steeds gewelddadiger werden.

Toen het Britse gezag zich in 1948 terugtrok veranderde de politieke situatie. De Algemene Vergadering van de Verenigde Naties keurde op 29 november 1947 een verdelingsplan goed dat voorzag in de verdeling van Palestina in een Joodse en een Arabische staat. De Joodse staat ontstond toen de Joodse Nationale Raad op 14 mei 1948 de staat Israël uitriep, waarna de legers van Transjordanië, Irak, Libanon, Egypte en Syrië een oorlog tegen Israël begonnen waaraan ook leden van de Arabisch-Palestijnse bevolking deelnamen. De wapenstilstand van 1949 legde de functionele geografische grenzen van de staat Israël vast voor de daaropvolgende decennia. Met de oprichting van Israël werd het leven voor Joden in het Arabische en islamitische Midden-Oosten en Noord-Afrika bemoeilijkt. In de daaropvolgende twee decennia nam de nieuwe staat ongeveer driekwart miljoen Joodse immigranten en vluchtelingen uit moslimlanden op, die zich aangetrokken wisten door de zionistische hoop en tegelijkertijd gedreven werden door anti-Joods vijandschap.

Palestijnen verwijzen naar de gebeurtenissen die leidden tot de oprichting van de staat Israël met het woord 'Nakba', wat catastrofe betekent. Tijdens de oorlog van 1948 zijn meer dan 700.000 Palestijnen gevlucht, van hun land verdreven of gedwongen. Meer dan 470 Palestijnse steden en dorpen werden volledig verwoest. Sommige Palestijnen beweren dat bovenal het Europese antisemitisme heeft geleid tot de oprichting van de staat Israël. Zij stellen dat ze tot op de dag van vandaag de prijs betalen voor het Europese racisme.

Na de stichting van de staat Israël werd het Palestijnse volk vanuit geopolitieke overwegingen opgedeeld tussen de mensen in Israël en de mensen aan de andere kant van de wapenstilstandslinies, waaronder de mensen in de Gazastrook, die toen door Egypte werd bezet, de mensen op de Westelijke Jordaanoever, die door Jordanië werd geannexeerd en de mensen in de andere Arabische staten. Staatloze Palestijnse vluchtelingen in de Arabische staten wordt het recht op terugkeer ontzegd door Israël, en zij hebben doorgaans geen burgerrechten in het land waar ze verblijven en worden veelal stelselmatig gediscrimineerd als minderheidsgroep.

De Zesdaagse Oorlog in 1967 bracht een nieuwe geopolitieke verdeling voor de Palestijnen op de Westelijke Jordaanoever en in Gaza, die beide

onder Israëliësch militair gezag werden gesteld. Halverwege de jaren '90 werd de Palestijnse Autoriteit als eerste representatieve regering van het Palestijnse volk ingesteld, hoewel de controle over de Palestijnse gebieden door de Oslo-akkoorden werd beperkt. In 2005 trok Israël zich terug uit Gaza met een intentieverklaring om Palestijnse soevereiniteit te faciliteren. De verkiezing van een Hamas-meerderheid in de Palestijnse Wetgevende Raad in 2007 leidde vervolgens tot de machtsgreep van Hamas in Gaza, waarbij alle Fatah-functionarissen (niet-Hamas leden) uit het gebied werden verbannen.

In de periode sinds 1948 tot op heden zag Israël aanzienlijke verschuivingen in de koers en het beleid van zijn regeringen naarmate verschillende politieke coalities aan de macht kwamen en weer wegvielen. Sinds 1994 zijn gebieden die door de Oslo-akkoorden zijn aangemerkt als Palestijns steeds verder ingenomen als gevolg van unilaterale acties gedreven door politieke ideologie, uit praktische of strategische noodzaak of in reactie op conflicten. Israëliësche militaire en civiele maatregelen hebben grote invloed op het dagelijkse leven van de Palestijnen. Het verloop van de afscheidingsbarrière, de bouw van nederzettingen en de bijbehorende infrastructuur, het opereren van controleposten, de vernietiging van huizen en landbouwactiviteiten en de verdeling van belangrijke hulpbronnen zoals water en elektriciteit weerspiegelen allemaal de invloed en de effecten van militaire en politieke strategieën. Israël controleert ook het reizen van en naar de Palestijnse gebieden, wat de mobiliteit van zijn inwoners beperkt en het voor velen in de Palestijnse diaspora onmogelijk maakt om terug te keren.

De levensomstandigheden in de Palestijnse gebieden, in het deel van Jeruzalem dat Israël na 1967 annexeerde en in Israël zelf, lopen sterk uiteen, maar zijn allemaal een weerspiegeling van de realiteit van de Israëliësche overheersing en een Israëliësch-Joodse meerderheid. Desondanks delen de Palestijnen over het algemeen een gemeenschappelijk identiteitsgevoel in hun streven naar waardigheid en nationale autonomie.

Sommige Joden en Palestijnen beschouwen het hele land 'van de rivier tot aan de zee' (van de Jordaan tot aan de Middellandse Zee) als het grondgebied van hun eigen thuisland, ondanks verschillen in de geschiedenis en de dynamiek waardoor hun verbondenheid ermee is ontstaan. In beide gemeenschappen zijn er uitgesproken voorstanders van exclusieve controle over het land om ideologische of godsdienstige redenen, of ter bescherming tegen de onderdrukking die zij hebben ervaren. Beide gemeenschappen kennen daarnaast ook belangrijke

pleitbezorgers van vrede en co-existentie in het land, vanuit uiteenlopende overwegingen.

De Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land en sommige andere Palestijnse christenen verwerpen iedere exclusieve aanspraak op het land. Zij stellen dat het land aan God toe behoort en als zodanig een land voor iedereen is. Ze roepen op tot een 'theologie van een gemeenschappelijk land', waar inwoners het land en zijn hulpbronnen delen en gelijke rechten hebben ongeacht hun etniciteit of geloof.

De veranderde omstandigheden van het afgelopen decennium hebben de discussie over de haalbaarheid en wenselijkheid van twee nationale staten doen verschuiven. Toch houdt de LWF vast aan deze visie, door Israël te blijven erkennen als het nationale thuis van het Joodse volk, en door Israëlsche en Palestijnse leiders aan te moedigen om te onderhandelen over een politieke werkelijkheid die de rechten van de Palestijnen garandeert, inclusief het recht op zelfbeschikking en het recht om in vrede en waardigheid in hun thuisland te leven zonder enige discriminatie. De LWF beschouwt de oplossing van de huidige impasse als een geopolitieke taak. Hoewel geloofsovertuigingen van de partijen bij die taak zeker relevant zijn voor het nastreven van hun doelen, kan niemands geloofsovertuiging als enige de uitkomst ervan bepalen.

5.2.2 De realiteit ter plaatse

De Israëlsche bezetting van de Palestijnse gebieden is een groot dilemma in de lopende zoektocht naar vrede in het Midden-Oosten dat wereldwijd religieuze en politieke gevolgen heeft. Bisschop Azar van de ELCJHL schreef hierover onlangs dat 'de bezetting, vervolging en onderdrukking van het Palestijnse volk zo vaak wordt verzwegen in de Westerse media en beeldvorming'. Sommige mensen binnen en buiten Israël stellen dat de bezetting een reactie is op Palestijnse onverzoenlijkheid in vredesonderhandelingen en dient om Israël te beschermen tegen gewapende aanvallen. Anderen beweren dat er diepere motieven van expansionisme aan ten grondslag liggen en wijzen daarbij onder meer op de doorgaande bouw van Joodse nederzettingen in de bezette gebieden en de schending van algemeen aanvaarde grondbeginselen van mensenrechten en internationaal recht.

Geweld is een dagelijkse realiteit voor zowel Palestijnen als Israëli's. Hamas, dat sinds 2007 aan de macht is in Gaza, streeft onverminderd naar een gewapende strijd om de staat Israël te vernietigen. Hezbollah, die opereert langs de noordelijke grens van Israël met Libanon, gebruikt

eveneens geweld om het Israëlische leven te ontwrichten en aanhoudend druk uit te oefenen op de staat. Beiden handelen met politieke en materiële steun van Iran, dat Israël en Joden in zijn politieke retoriek altijd heeft demoniseert. Joodse Israëlische burgers worden in het dagelijks leven voortdurend blootgesteld aan gewelddadige aanvallen met messen, zelfmoordaanslagen, het gebruik van voertuigen als wapens, explosieve raketten en andere bedreigingen.

De Palestijnen stellen dat bepaalde acties van de staat Israël 'staatsgeweld' zijn, en wijzen daarbij onder andere op de inbeslagname van land, de controle over natuurlijke hulpbronnen, de verwoesting van huizen, het scheiden van gezinnen, administratieve detenties, waaronder de detentie van kinderen zonder proces, dodelijke invallen op Palestijnse gebieden en huizen, gerichte moordaanslagen en luchtbombardementen. Aanvallen op personen en eigendommen door civiele kolonisten op de Westelijke Jordaanoever versterken het geweld dat de Palestijnse gemeenschap ondervindt. De meeste mensen in zowel de Israëlische als de Palestijnse samenleving beschouwen de mensen uit de andere gemeenschap louter als strijders, tegenstanders en een dodelijke bedreiging.

De gezamenlijke verklaring van Palestijnse christenen *A moment of truth: A word of faith, hope and love from the heart of Palestinian suffering* roept op tot een gezamenlijke toekomst:

Door onze liefde zullen we onrecht overwinnen en de fundamenteën leggen voor een nieuwe samenleving, voor zowel onszelf als onze tegenstanders. Onze toekomst en hun toekomst zijn één. Hetzij de geweldspiraal die ons beiden vernietigt, hetzij vrede die ons beiden ten goede zal komen.⁶⁵

De LWF deelt de opvatting van haar lidkerk, de ELCJHL, dat het geweld door beide partijen als een manier om het conflict op te lossen, moet worden afgekeurd. Gewelddadige aanvallen op burgers zijn onder geen beding een middel om vrede en co-existentie te bereiken. De LWF steunt de ELCJHL in haar inspanningen om te bidden, te verkondigen en te werken aan het beëindigen van de bezetting en het tot stand brengen van een duurzame en rechtvaardige vrede tussen Palestina en Israël. Op haar scholen, vanaf haar kansels en in haar gezinnen leert de ELCJHL haar

⁶⁵ Kairos Palestine, 'Kairos Document. A moment of truth: A word of faith, hope and love from the heart of Palestinian suffering', 2018, website Kairos Palestine. kairos-palestine.ps/index.php/about-kairos/kairos-palestine-document. Geraadpleegd 27 juli 2023.

kinderen en gemeenschappen om de waarde van het leven, wederzijds begrip en co-existentie in te zien. De ELCJHL is ervan overtuigd dat de best mogelijke toekomst die is waarin Palestina en Israël zij aan zij samenleven als naasten, vrienden en partners, met Jeruzalem als gezamenlijke stad van twee volkeren en drie godsdiensten (islam, Jodendom en christendom).

De LWF steunt ook diegenen in de bredere Palestijnse gemeenschap die werken aan het tot stand brengen van positieve relaties tot Israëlische Joden en gezamenlijk met Israëlische organisaties en pleiterbezorgers streven naar rechtvaardige vrede en co-existentie. De LWF erkent tevens diegenen in Israël en de Joodse wereld die dergelijke initiatieven nemen en ingaan op Palestijnse toenaderingen.

5.2.3 Verbondsrelatie, sociale gerechtigheid en kerkelijke gemeenschap

De LWF belijdt dat de verbondsrelatie tussen God en het Joodse volk ook vandaag de dag voortduurt en dat deze relatie nooit is verbroken.⁶⁶ Dit **verbond** omvat bij implicatie ook het 'beloofde land', dat immers deel uitmaakt van dit Bijbelse verbond. Sommige lutheranen interpreteren dit verbond zo dat het hedendaagse Israël een hernieuwing is van het Bijbelse Israël en dat het land door het goddelijke verbond aan de joden toebehoort. Andere lutheranen erkennen de legitimiteit van de staat Israël zonder dat te baseren op de Bijbelse belofte, maar veeleer op het mensenrecht op een leven in veiligheid, vrede en waardigheid. Ook joden debatteren over de rol van het verbond in hun begrip van de staat Israël.

Voor veel Palestijnen wordt de relatie tussen het bestaansrecht van de staat Israël en het Bijbelse verbond problematisch wanneer het hun recht op leven in veiligheid, vrede en waardigheid tenietdoet, dat volgens hen wordt gewaarborgd door internationaal recht en door Bijbelse getuigenis. Het stilzwijgen van de kerken over het repressieve handelen van de staat Israël wordt door hen veelal ervaren als minachting voor de aanwezigheid en het lijden van de Palestijnen in het gebied. Christenen verstaan het gezag om te regeren als een gave van God, die moet worden uitgeoefend ten behoeve van het welzijn van alle geregeerden. Dit uitgangspunt sluit aan bij zowel de Joodse waarde van zorg voor iedereen in de gemeenschap als bij de Palestijnse waarde van ruimhartige gastvrijheid.

⁶⁶ Zie sectie 1.2.3 voor de erkenning van het verbond tussen God en het Joodse volk tijdens de consultatie in Dobogókó (2001).

Het stelt dat de mensen- en burgerrechten van elk individu bewaard en beschermd moeten worden door iedereen die macht uitoefent. Sociale gerechtigheid is het beginsel van een heilzame samenleving, ook als er sprake is van een conflict.

Het is al te gemakkelijk en contraproductief om Israëli's en Palestijnen vanuit twee verschillende perspectieven te benaderen. Het bezien van Israëli's vanuit een theologisch perspectief kan leiden tot het toekennen van macht en privileges aan hen vanwege hun verbondsrelatie met God, terwijl het bezien van Palestijnen vanuit een humanitair of sociologisch perspectief hen kan reduceren tot gemanipuleerde en machteloze subjecten die enkel mededogen behoeven. Dit contrast gaat voorbij aan belangrijke aspecten van beide gemeenschappen. De kerk is geroepen om beide perspectieven aan te spreken, door haar theologische begrip van het evangelie te verbinden met de humanitaire en sociologische realiteit van het aardse bestaan. Zij moet zich daarom uitspreken telkens en overal daar waar macht wordt misbruikt door wie dan ook – ongeacht of dit door Israëli's of Palestijnen wordt gedaan en ongeacht of die macht door de staat is geautoriseerd of buiten de overheidsstructuren om wordt uitgeoefend – op een manier die de menselijke waardigheid aantast of het menselijk welzijn ondermijnt.

De ervaringen en de stem van Palestijnse christenen herinneren de kerk aan haar ecclesiale gestalte, waardoor alle christenen behoren tot één Lichaam in Christus. De kerkelijke gemeenschap, zoals verstaan door de LWF, leeft van de genadegave van God en is elkaar toegewijd.⁶⁷ Geen enkel lid van deze gemeenschap kan slechts beschouwd worden als een voorwerp van mededogen en niet tegelijk ook als een volwaardig lid en partner op onze gezamenlijk reis als LWF-gemeenschap van kerken.

5.2.4 Actuele vraagstukken

De geschiedenis van twee volken in één land, de aanhoudende realiteit van macht en geweld die door beide gemeenschappen op verschillende manieren in de praktijk worden gebracht en de met elkaar verweven vraagstukken van verbondsidentiteit en sociale gerechtigheid vormen de dynamiek van iedere overweging van het Israëli's-Palestijnse conflict aanzienlijk. Deze fundamentele en weerbarstige dynamiek wordt ook beïnvloed door vraagstukken die voortkomen uit de omstandigheden van

⁶⁷ De Lutherse Wereldfederatie red., *The Self-Understanding of the Lutheran Communion: A Study Document of the Lutheran World Federation* (Genève 2015). lutheranworld.org/resources/publication-self-understanding-lutheran-communion-study-document.

van het moment en de beeldvorming en benadering daarvan door partijen in het conflict. Deze sectie behandelt een aantal van de vraagstukken die op dit moment bijzonder prangend zijn: christenzionisme; de polarisatie van het debat, waaronder het gebruik van Bijbelteksten als bewijsvoering, meningsverschillen over definities van antisemitisme en het toepassen van een 'apartheid' discours; en Israël's basiswet met betrekking tot de Joodse natiestaat.

5.2.4.1 Christenzionisme

Zionisme is onlangs door LWF-lidkerk de ELCA omschreven als 'de beweging voor de nationale zelfexpressie van het Joodse volk [...] In de breedste zin van het woord omvat zionisme iedere inspanning om de authentieke uitdrukking van Joods leven in de wereld op te bouwen en te versterken. Voor vrijwel iedereen die het zionisme omarmt, is het bestaan van een soevereine natiestaat die geïdentificeerd wordt met het Joodse volk een wezenlijk fundament voor Joodse zelfexpressie overal ter wereld. De staat Israël is dat fundament sinds 1948.'⁶⁸

Veel niet-joden steunen het kernidee van het zionisme - het recht op Joodse zelfbeschikking in het thuisland. Het christenzionisme is gericht op het streven naar een Joodse natiestaat vanuit een christelijke wereldbeschouwing en theologie. Er zijn verschillende van zulke theologieën.⁶⁹

Een vorm van christenzionisme die in behoudende christelijke kringen steeds meer opgang maakt, heeft een sterke invloed op het Israëlisch-Palestijnse conflict. Deze ideologische theologie wordt door de lutherse theoloog Robert Smith als volgt geduid: 'politiek activisme, gedreven door specifiek christelijke overtuigingen, om de Joodse controle over het geografische gebied dat nu Israël en Palestina omvat te behouden of te bevorderen.'⁷⁰ Smith stelt dat de wortels ervan bijna drie eeuwen terug kunnen worden herleid, en dat het een rol heeft gespeeld in zowel het Britse als het Amerikaanse buitenlandbeleid. In de negentiende eeuw propageerden veel invloedrijke christenen het vestigen van Joden in het

68 ELCA Consultative Panel on Lutheran-Jewish Relations red., *Preaching and Teaching "With Love and Respect for the Jewish People"* (2022), 31.

69 Gerald R. McDermott red., *The New Christian Zionism. Fresh Perspectives on Israel and the Land* (Downers Grove 2016).

70 'Conclusion: Christian Zionism from the Cartwright Petition to American Empire' in Robert O. Smith, *More Desired than Our Own Salvation: The Roots of Christian Zionism* (New York, 2013), 185-196.

Ottomaanse Palestina, door het af te schilderen als 'een land zonder volk voor een volk zonder land.'⁷¹ De Arabische bevolking, die al lange tijd was gevestigd in het land, werd in die tijd vanuit de Westers-imperialistische overwegingen van het oriëntalisme niet beschouwd als een 'volk'.

In zijn meest extreme vorm ontleent het politieke christenzionisme inspiratie aan een visie op de eindtijd die een wereldwijde Harmagedon-oorlog omvat, waarin het Joodse volk en de staat Israël een rol spelen in het bespoedigen van de wederkomst van Christus. Dit standpunt leidt tot vrijwel onvoorwaardelijke politieke steun aan Israël en substantiële materiële bijdragen aan de inspanningen van de Israëlische regering, haar internationale bondgenoten en particuliere organisaties om de controle van Israël over het Bijbelse 'land Israël' te ondersteunen en te vergroten. Veel lutherse kerken en joodse organisaties hebben deze extremistische theologie afgewezen. Op de Palestijnse gemeenschap kan Israël, wanneer deze invloedrijke religieuze beweging wordt verbonden met de geopolitieke belangen om een Westers georiënteerde democratie in het Midden-Oosten te vestigen, overkomen als een kolonialistische projectie van Europees-Amerikaanse invloed.

Een opbouwende joods-christelijke dialoog en ontmoeting onderkent de verschillende christelijke opvattingen ten aanzien van de staat Israël en is gevoelig voor de invloed daarvan op het leven van Palestijnen, ook van de leden van de ELCJHL. Het trekken van een rechtstreeks verband tussen het Bijbelse verbondsdiscours en de politieke realiteit van het hedendaagse Midden-Oosten is onverenigbaar met de manier waarop de meeste lutheranen de Schrift interpreteren. Nationale identiteit, politieke macht en kerkelijke belangenbehartiging moeten worden benaderd vanuit een bredere context dan die van landbelofte of eindtijdvisioenen uit de Bijbel. Zo is sjalom, ofwel vrede, een wezenlijk Bijbels concept dat gedeeld wordt door de joodse en christelijke tradities. Het is de uitdaging om die vrede te verwezenlijken in een politieke en sociale realiteit. Daar waar christelijke en joodse inspanningen om vrede na te streven hand in hand gaan ontstaat hoop.

⁷¹ Alexander Keith, *The Land of Israel According to the Covenant with Abraham, with Isaac, and with Jacob* (Edinburgh 1843), 43.

5.2.4.2 Een gepolariseerd debat

Strijdlustige politieke debatten over Palestina en Israël belemmeren de weg naar vrede in het Midden-Oosten in deze tijd. Er zijn mensen die de staat Israël fel en onvoorwaardelijk steunen, terwijl anderen oproepen tot sancties tegen Israël om het te dwingen zich aan internationaal recht te houden of het zelfs volledig te ontmantelen. Velen zien veiligheid in de regio als een legitieme zorg die de Israëlische bezetting van de Palestijnse gebieden rechtvaardigt, terwijl anderen dit beschouwen als een rookgordijn om het geweld van de bezetting te rechtvaardigen. Het discours en de toon van het debat verstoren veel initiatieven van joods-christelijke interactie, die maar al te vaak uitmonden in een emotionele betogen, wat de weerbarstigheid van het eigenlijke conflict weerspiegelt. Palestijnse christenen zijn bijzonder verontwaardigd wanneer de Bijbel, die ook hun Schrift is, door radicale joodse en christelijke zionisten wordt gebruikt om hun onderdrukking te rechtvaardigen. Evenzeer polariserend zijn argumentaties gebaseerd op de bewering dat er geen enkele continuïteit bestaat tussen het Bijbelse Israël en het huidige Joodse volk, of dat omgekeerd het Palestijnse volk geen bestaansrecht heeft. De geschiedenis en haar erfenis zijn complexer dan dergelijke beweringen doen voorkomen. Een constructieve dialoog vraagt om een zorgvuldig en kritisch doorgronden van de situatie, voorbij de beladen retoriek.

Een andere beladen hedendaagse aanklacht komt voort uit de samenhang tussen kritiek op het beleid en het handelen van de staat Israël en beschuldigingen van antisemitisme. In 2016 vervaardigde de International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) een definitie van antisemitisme met bijbehorende illustraties.⁷² Dit leidde in 2021 tot een reactie van 210 academici op het gebied van Holocaustgeschiedenis, Joodse studies en Midden-Oostenstudies middels de *Verklaring van Jeruzalem over Antisemitisme* (*The Jerusalem Declaration on Antisemitism*, JDA), waarin wordt benadrukt dat 'een op bewijs gebaseerde kritiek op de staat Israël' niet antisemitisch is.⁷³ Beide documenten onderschrijven dat antisemitisme onaanvaardbaar is en dat rechtmatige politieke en morele kritiek op de staat Israël niet onvoorwaardelijk als antisemitisme kan worden aangemerkt. Desalniettemin zijn beide documenten rivaliserende strijdvlaggen

72 'De werkdefinitie van antisemitisme van de IHRA', 2020, website International Holocaust Remembrance Alliance. [holocaustremembrance.com/resources/de-werkdefinitie-van-antisemitisme-van-de-ihra](https://www.holocaustremembrance.com/resources/de-werkdefinitie-van-antisemitisme-van-de-ihra). Geraadpleegd 5 oktober 2023.

73 'The Jerusalem Declaration on Antisemitism', 25 maart 2021. [jerusalemdeclaration.org/wp-content/uploads/2021/03/JDA-1.pdf](https://www.jerusalemdeclaration.org/wp-content/uploads/2021/03/JDA-1.pdf). Het debat hierover is nog in volle gang.

De vraag naar wat iets antisemitisch maakt moet zorgvuldig worden overwogen. Is het de intentie van een uitspraak of handeling die iets antisemitisch maakt? Is het de veronderstelde of verwachte doelstelling van een uitspraak of actie? Ook in dit geval zijn aandachtig luisteren en wederzijds begrip van wezenlijk belang om de dialoog vooruit te brengen wanneer interpretaties verschillen. In dit debat is het behulpzaam om onderscheid te maken tussen het steunen van de staat Israël en het steunen van specifiek beleid van deze staat. Een verdenking van antisemitisme is begrijpelijk wanneer iemand meent dat kritiek op de staat Israël impliceert dat het bestaan van die staat onrechtmatig is. Tegelijkertijd dienen beschuldigingen van antisemitisme kritiek op het beleid en het handelen van de staat niet automatisch teniet te doen.

Een verdere spanning die polarisatie veroorzaakt ontstaat door het gebruik van 'apartheid' terminologie in de context van de Israëlisch-Palestijnse discussie. Deze verdeeldheid wordt beschreven in de verklaring van de assemblee van de Wereldraad van Kerken (WCC) in Karlsruhe (Duitsland) van 2022:

De laatste tijd hebben talrijke internationale, Israëlische en Palestijnse mensenrechtenorganisaties en juridische organen studies en rapporten gepubliceerd waarin het beleid en het handelen van de staat Israël wordt beschreven als 'apartheid' onder internationaal recht. Binnen deze assemblee zijn sommige kerken en afgevaardigden uitgesproken voorstanders van het gebruik van deze term als nauwkeurige beschrijving voor de realiteit van de bevolking in Palestina/Israël en haar positie op grond van internationaal recht, terwijl anderen de term in dit verband als misplaatst, onbruikbaar en pijnlijk beschouwen.⁷⁴

Zij die bezwaar maken tegen het gebruik van de term 'apartheid' wijzen erop dat deze terminologie wordt aangewend om het conflict in het nadeel van Israël te polemiseren, en dat omstandigheden van het apartheidsbewind in Zuid-Afrika niet te vergelijken zijn met de verhoudingen tussen de staat Israël en de Palestijnen. Die verhoudingen verschillen onderling tussen Palestijnse Israëli's, Palestijnse inwoners van Jeruzalem, Palestijnen op de Westelijke Jordaanoever en Palestijnen in Gaza. Al deze omstandigheden kennen hun eigen unieke uitdagingen en conflicten die gewogen, besproken en overwonnen dienen te worden.

74 'Seeking Justice and Peace for All-in the Middle East', statement van de Elfde Assemblee van de Wereldraad van Kerken, Karlsruhe 2022. oikoumene.org/sites/default/files/2022-10/ADOPTED-PIC01.4rev-Seeking-Justice-and-Peace-for-All--in-the-Middle-East.pdf.

Tegenstanders van het gebruik van de term 'apartheid' stellen dat de in Zuid-Afrika verworven oplossingsmethoden niet van toepassing kunnen zijn op al deze omstandigheden. Volgens sommige christenen is het gebruik van de term 'apartheid' in joods-christelijke ontmoetingen veeleer gericht op polarisatie en het laten ontsporen van de bespreking van serieuze vraagstukken dan op het doorgronden, verstaan en oplossen ervan.

Voor sommige Palestijnse activisten en theologen is het echter geen politiek scheldwoord om Israël een apartheidsregime te noemen, noch zijn volgens hen daarvoor vergelijkingen met Zuid-Afrika nodig. Zij beweren dat de feitelijke gebeurtenissen uit de realiteit voldoen aan de juridische elementen van de definitie van apartheid, zoals vastgesteld door officiële internationale instituten waaronder het Internationaal Strafhof.⁷⁵ Voor hen zijn deze elementen duidelijk aantoonbaar, zoals blijkt uit uitvoerige juridische studies van erkende Palestijnse, Israëlische en internationale mensenrechtenorganisaties, waaronder Al-Haq, B'Tselem, Human Rights Watch en Amnesty International.

De polariserende spanning omtrent de term 'apartheid' duurt voort binnen de oecumenische christelijke gemeenschap en in bredere zin ook in internationale politieke en juridische debatten, met verstrekkende gevolgen voor joods-christelijke ontmoetingen.

5.2.4.3 De Israëlische natiestaatwet en andere recente ontwikkelingen

Sinds zijn oprichting in 1948 heeft Israël zichzelf gedefinieerd als een Joodse staat. In 2018 nam de Knesset (het Israëlische parlement) een basiswet aan die de interpretatie van die definitie door de staat verduidelijkte door te stellen dat 'de verwezenlijking van het recht op nationale soevereiniteit in de staat Israël uitsluitend is voorbehouden aan het Joodse Volk.'⁷⁶ Tegen de politieke achtergrond waarin deze wet

75 Drie internationale verdragen verbieden apartheid en stellen het expliciet strafbaar: het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van iedere vorm van rassendiscriminatie (IVUR, 1965), de International Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid (Apartheid Convention, 1973) en het Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof (Statuut van Rome, 1998).

76 Zie 'Basic principles' (sectie 1c) in: Sheila Hattis Rolef vert., 'Basic-Law: Israel – The Nation State of the Jewish People', 1 mei 2022, website Knesset. main.knesset.gov.il/EN/activity/documents/BasicLawsPDF/BasicLawNationState.pdf en fs.knesset.gov.il//20/law/20_Isr_504220.pdf.

werd aangenomen, riep dit zowel binnen als buiten Israël grote bezorgdheid op over de gevolgen voor de rechten van Palestijnse burgers, de toekomst van de Israëlische democratie en de vraag naar de exclusieve Joodse aanspraak op het land. Palestijnen in Israël bevinden zich in een land dat zichzelf definieert als een 'Joodse staat' en voelen zich daardoor tweederangsburgers in hun eigen thuisland. De Palestijnen in de bezette gebieden beschouwen deze wet als een directe bedreiging voor hun bestaan.

In antwoord op deze bezorgdheid stellen voorstanders van Israël dat 'nationale soevereiniteit' alleen betrekking heeft op de staat als geheel en daarmee de deelname van niet-Joodse individuen aan politieke activiteiten van de staat niet uitsluit, noch een schending van hun mensen- en burgerrechten vormt. Daarbij dragen alle mensen die leven in een pluralistische democratie, en vooral zij die in de meerderheid zijn, de verantwoordelijkheid om de wetten en het optreden van de staat wanneer dit minderheden discrimineert liefdevol en profetisch aan te vechten.

De vorming van de 37e regering van Israël in december 2022 riep verdere vragen op over de staat van de democratie in Israël en de behandeling van de Palestijnen van het land. Nationalistische standpunten zijn sindsdien prominenter geworden en het Joodse superioriteitsgevoel komt tot uitdrukking in het politieke discours. Veel stemmen uit de Israëlische gemeenschap en de Joodse diaspora hebben dit moment een 'crisis van de democratie' genoemd. Ondanks de recente massale protesten van Joodse Israëli's tegen deze ontwikkelingen blijven antidemocratische krachten onverminderd doorwerken en is de situatie gespannen.

Episoden van geweld door extremistische Joodse groeperingen tegen Palestijnen op zowel de Westelijke Jordaanoever als in de Oude Stad van Jeruzalem zijn toegenomen, wat heeft geleid tot de oproep van kerkleiders in Jeruzalem om te waarschuwen voor radicale groeperingen die proberen christenen uit de Oude Stad te verdrijven. De ongerustheid en zorgen onder Palestijnen in deze omstandigheden zijn toegenomen, ondanks dat Israëli's en Joden in de diaspora op niet eerder vertoonde manieren hun bezorgdheid en twijfels hebben geuit over de toekomstige aard van de staat.

'Lutherans concerned about Jewish nation-state law', 7 augustus 2018, website Lutherse Wereldfederatie. lutheranworld.org/news/lutherans-concerned-about-jewish-nation-state-law. Geraadpleegd 21 augustus 2023.

Het aangaan van joods-christelijke ontmoetingen in een tijd van zo toegenomen spanningen en onzekerheid vormt een bijzondere uitdaging. Humanitaire zorgen kunnen te midden van geweld gemakkelijk de belangstelling voor historische en geopolitieke aangelegenheden terzijde schuiven. Maar het tot stand brengen van duurzame vrede is van belang om het lijden te verlichten, zoals het Bureau voor de Coördinatie van Humanitaire Aangelegenheden van de Verenigde Naties benadrukt in zijn *Humanitarian Response Plan 2023*:

De bezette Palestijnse gebieden zijn onderdeel van een aanhoudende politieke crises die wordt veroorzaakt door 55 jaar Israëlische militaire bezetting. Deze crisis wordt verergerd door het niet naleven van internationale humanitaire en mensenrechtenwetgeving, interne Palestijnse verdeeldheid en de terugkerende escalatie van vijandigheden tussen Israël en Palestijnse gewapende groeperingen. Het resultaat zijn permanente zorgen over bescherming en humanitaire behoeften die zullen blijven voortbestaan bij gebrek aan een duurzame politieke oplossing en mogelijkheden voor verdere ontwikkeling.⁷⁷

We moedigen lidkerken van de LWF en individuele lutheranen aan om zich goed te informeren over de omstandigheden van dit moment, daarbij gevoelig te zijn voor de impact ervan op Palestijnen en Joden, en ontvankelijk te zijn voor de specifieke uitdagingen waar de LWF-lidkerk in de regio, de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land (ELCJHL), zich voor weet gesteld.

5.2.5 In alle tijden en plaatsen geroepen om vredestichters te zijn

Christenen zijn geroepen om vredestichters te zijn, door onrecht te bestrijden, te werken aan verzoening en gelijkwaardigheid, en door onderdrukten bij te staan. In 2011 riep de LWF Council in zijn verklaring over het Midden-Oosten op tot een tweestatenoplossing, het einde van de bezetting en de vestiging van een onafhankelijke en duurzame Palestijnse staat naast de staat Israël. De resolutie riep op tot vrede en veiligheid voor zowel Israëli's als Palestijnen. Voorts werd opgeroepen tot de onmiddellijke opheffing van de economische blokkade van de Gazastrook, noodzakelijke internationale actie om het lijden van het Palestijnse volk te verlichten en

⁷⁷ United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA), *Humanitarian Response Plan 2023* (2023), 7. ochaopt.org/content/humanitarian-response-plan-2023.

tot het afzien door alle partijen van gewelddadige of provocerende acties. De LWF Council pleitte er ten slotte voor dat Jeruzalem een stad is die gedeeld wordt door beide volken en drie godsdiensten.⁷⁸

In 2012 riep de LWF Council lidkerken op hun leden voor te lichten aan de hand van de uitgangspunten uit deze verklaring, om bewustwording, betrokkenheid en ondersteuning te bevorderen. De Council moedigde lutheranen aan om hun relaties met Israëli's en Palestijnen te versterken ter bevordering van dialoog en verzoening. Deze oproep tot handelen vormt sindsdien nog steeds het standpunt van de LWF dat nu, ruim tien jaar later, alleen maar urgenter is geworden.⁷⁹

Christelijke inzet voor gerechtigheid en vrede omvat ook het bundelen van krachten met de vele vreedzame maatschappelijke organisaties en burgerbewegingen in Israël en Palestina. Mensen met verschillende geloofsovertuigingen – seculier, joods, moslim en christelijk – verenigen zich onder de boodschap ‘tegen de bezetting’, door Palestijnse mensenrechten te steunen, te pleiten tegen de versnelde uitbreiding van nederzettingen en door wederzijdse ontmoeting te bevorderen om een klimaat van vertrouwen te creëren voor vrede en verzoening.

Lidkerken van de LWF kunnen de inzet voor vreedstichting, gerechtigheid en verzoening in joods-christelijke relaties belichamen door blijvend en aandachtig te luisteren en zich uit te spreken. Deze inzet omvat ook de erkenning dat de impact van de interreligieuze dialoog op geopolitieke conflicten, vooral wanneer deze ver weg van de strijd plaatsvindt, beperkt is. Het houdt ook de erkenning in van de emotionele of ervaringsgebonden betekenis van woorden en begrippen uit het conflict, wat om respect vraagt, ongeacht of deze al dan niet overeenkomen met eigen denkbeelden. En deze betrokkenheid betekent ook het erkennen dat een complexe situatie zoals het Israëlijsch-Palestijnse conflict niet uitsluitend vanuit één perspectief kan worden begrepen, maar dat daarvoor een oprechte dialoog, inlevingsvermogen en het komen tot gedeelde inzichten nodig zijn.⁸⁰

78 Council van de Lutherse Wereldfederatie, ‘Statement on the Situation in the Middle East’, 14 juni 2011, website Lutherse Wereldfederatie. lutheranworld.org/sites/default/files/Council%20Middle%20East%20June%202011.pdf. Zie sectie 1 voor een samenvatting van het LWF-standpunt ten aanzien van het Israëlijsch-Palestijnse conflict.

79 Ibidem.

80 Een waardevolle bron voor het gestalte geven aan vruchtbare ontmoeting is de verzameling van essays en de opzet van het workshopproces in: Philip A. Cunningham, Ruth Langer en Jesper Svartvik red., *Enabling Dialogue about the Land: A Resource Book for Jews and Christians* (Mahwah 2020).

De LWF moedigt daartoe haar lidkerken en individuele lutheranen aan om gebruik te maken van de bronnen van de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land (ELCJHL), om inzicht te krijgen in de Palestijnse ervaringen, perspectieven en behoeften, en om op zoek te gaan naar bronnen van Israëliische en Joodse diaspora gemeenschappen, om inzicht te krijgen in hun ervaringen, perspectieven en behoeften. Lutheranen die met hun plaatselijke joodse gemeenschappen over deze thematiek spreken, dienen zich te laten informeren door kritische en gefundeerde analyse van het conflict door deskundigen op dit gebied. Bij iedere vorm van interactie met dit onderwerp moet het streven naar vrede, verzoening en co-existentie tussen Israël en de Palestijnse gemeenschap voorop staan.

De inzet van de kerk voor vrede, gerechtigheid en verzoening wordt ondermijnd wanneer de conflictlijnen uit het Midden-Oosten worden getrokken naar plaatselijke gemeenschappen elders. Verbale schijngevechten in verre oorden hebben weinig tot geen invloed op het daadwerkelijke conflict ter plaatse. Door aandachtig te luisteren naar de verhalen van de mensen die direct betrokken zijn bij het conflict, kunnen we het beter begrijpen en ons meer inzetten voor diegenen die erdoor worden geraakt. Zorgvuldig luisteren zal een verscheidenheid aan perspectieven en benaderingen binnen elke betrokken gemeenschap aan het licht brengen. Vanuit de complexiteit en de ernst van de situatie zal de kerk in het bijzonder haar zorg betonen voor diegenen die opkomen voor vrede en gerechtigheid, ondanks dominante tegenstemmen binnen hun eigen gemeenschap, zoals ook de Bijbelse profeten dat deden.

In het volgende hoofdstuk grondvesten we onze toewijding stevig op de God van hoop die ons de kracht geeft om de noodzakelijke stappen naar de toekomst te zetten. Die hoop op een toekomst van gerechtigheid, vrede en verzoening vraagt om concrete stappen die in het hier en nu gezet kunnen worden. Dit studiedocument heeft tot dusver lessen uit de reis van de LWF, en meer in het algemeen uit de geschiedenis van de joods-christelijke relaties, beschreven die tot het huidige moment hebben geleid. Met oog op de toekomst, zal deze historische inspanning om joods-christelijke relaties te helen leiden tot inspanningen binnen alle geledingen van de kerk en de samenleving gericht op het stichten van vrede.

Vragen voor reflectie, dialoog en handelen

1. Welke belemmeringen voor dialoog voorzie jij? En hoe kun je die uitdagingen aangaan?
2. Hoe bestrijden we antisemitisme en racisme in onze eigen context? Hoe kunnen we dat samen met dialoogpartners vormgeven?
3. Hoe verstaan we religieus extremisme binnen onze eigen traditie? Wat kenmerkt politiek en fundamentalistisch extremisme van links en rechts?
4. Hoe beïnvloedt de geschiedenis van het Midden-Oosten en de huidige situatie in Israël-Palestina ons eigen werk en onze gesprekken met mensen van andere geloofsovertuigingen, in het bijzonder met joodse gesprekspartners?
5. Waar beginnen we gesprekken – zowel in onze gemeenten als met dialoogpartners, daaronder Joodse gesprekspartners – over Israël-Palestina? Kunnen we ons voorstellen te beginnen met het horen en respecteren van de pijn die wordt gevoeld en de behoeften van iedere gemeenschap?
6. Hoe kan een te grote nadruk op theologie dan wel geopolitiek onze hoopvolle betrokkenheid bij de Israëlisch-Palestijnse situatie ontwrichten? Waar trekken we in de vraagstukken ten aanzien van het 'Heilige Land' de grens tussen theologische interpretaties, politieke realiteiten, gerechtigheid en mensenrechten, en andere aspecten van het huidige conflict?

6: Hoop voor de toekomst

De LWF Assemblée komt in Krakau bijeen onder het thema 'Eén Lichaam, één Geest, één Hoop' om de gemeenschap te versterken door gesprekken te voeren over thema's als diversiteit, een gemeenschappelijke geest en hoop voor de toekomst. In aansluiting op deze thema's en in diezelfde geest van hoop streeft dit document ernaar om ten aanzien van de joods-christelijke dialoog zowel een inleiding als een uitnodiging te bieden.

Dit laatste hoofdstuk onderzoekt hoe de grondslag voor betekenisvolle interactie kan worden gelegd en het verkent ideeën voor volgende stappen in de richting van een open dialoog en de vernieuwing van joods-christelijke relaties, teneinde de betrokkenheid binnen de bredere gemeenschap van de LWF toegankelijker te maken.

6.1 Randvoorwaarden voor joods-christelijke ontmoeting

Iedere geloofsgemeenschap heeft de interpretatieve vrijheid om zichzelf te definiëren en te begrijpen volgens haar eigen geloofstraditie. Respect voor het 'anders-zijn' van de religieuze ander is daarom een randvoorwaarde voor de ontmoeting tussen twee godsdiensten. Dat respect kan gesprekspartners door moeilijke onderwerpen heen leiden en bevordert het leren van de gesprekspartner, evenals wederzijdse groei in inzicht en begrip. Respectvolle erkenning van het 'anders-zijn', aandachtig luisteren en de erkenning van trauma's zijn allen noodzakelijke voorwaarden voor een vruchtbare omgang met mensen van een ander geloof.

Het geloof van 'de ander' wordt helaas maar al te vaak afgeschilderd in simplistische en negatieve stereotypen, waardoor er een 'negatieve spiegel' ontstaat waarin onze eigen traditie in een positief licht verschijnt ten opzichte van de tradities waarmee wij onszelf vergelijken. In onze kerken moeten wij andere godsdiensten respecteren door ze vanuit hun eigen zelfverstaan te belichten en daardoor zowel hun als ons eigen christelijke geloof te waarderen. Wij hebben immers alle goede redenen om te vertrouwen op het evangelie en op onze eigen traditie, beide op hun eigen voorwaarden.

Door bewust te luisteren en te leren door dialoog ontstaat er ruimte voor open nieuwsgierigheid, die waardevolle inzichten in de eigen - in dit geval lutherse - traditie kan onthullen. Door respect en nieuwsgierigheid te tonen,

door geduld te hebben en bereid te zijn om te luisteren, kunnen we vertrouwensrelaties opbouwen die een veilige omgeving creëren waarin we zelfs moeilijke kwesties kunnen bespreken. Op deze manier kan dialoog bijdragen aan het temperen van dwangmatige tegenstellingen in de structuren van theologisch denken en sociale conventies.

Het luisteren dat een veilige omgeving voor dialoog en relaties creëert onderkent ook machtsverhoudingen. Door naast te luisteren ook oog voor de context van de dialoog te hebben, kan de ander zichzelf definiëren voordat we aannames over diegene maken. Dit stelt dialoogpartners in staat om gezamenlijk de kaders en criteria van het gesprek vast te stellen. Als christenen weten we dat God naar ons en onze gebeden luistert, naar de noodkreten en de jubel van deze wereld.⁸¹ Luisteren naar de verhalen van anderen kan ingaan tegen onze behoefte om te delen waar wij in geloven en om door anderen gehoord te worden. Het vraagt erom zich open te stellen voor de verhalen van de ander en voor de mogelijkheid dat die verhalen onze eigen perceptie en overtuigingen kunnen beïnvloeden. Wanneer mensen samen komen om theologisch te reflecteren vanuit het besef dat niemand van ons alle antwoorden heeft, ontstaat de openheid die onze perspectieven en inzichten kan verruimen door middel van dialogische theologie.

Ons verdiepen in het levensverhaal van de ander is een belangrijke theologische activiteit die ons in staat stelt verbanden te leggen tussen ervaringen en onderliggende theologische denkpatronen. Door te luisteren naar het verhaal van de ander wordt ons eigen geloof en onze geloofspraktijk verruimd en verrijkt – niet in de zin van syncretisme of bekering, maar door zich open te stellen voor de ander om onze manier van geloven te vormen. Vanuit dit theologische kader bezien geeft het luisteren betekenis aan het werk van de dialoog met joden (en anderen) in een gemeenschap.

Het Jodendom en het christelijk geloof worden, net als andere godsdiensten, beïnvloed door cultuur, de samenleving en andere geloofstradities. De context is daarom van belang, en die kan worden begrepen als datgene wat bijdraagt aan het ‘theologische grensvlak’, een domein met onduidelijke grenzen waar gevoeligheid en bewustzijn voor de geschiedenis in aanraking komen met actuele uitdagingen. We dragen allen bij aan het theologische denken, de ontwikkeling en de vernieuwing van onze eigen lutherse traditie. Volgens theologe Kathryn Tanner wordt

81 Jay McDaniel ‘In the Beginning Is the Listening’, in: Darby Kathleen Ray red., *Theology That Matters. Ecology, Economy, and God* (Minneapolis 2006), 28-29.

'het onderscheidende van het christelijke leven niet zozeer gevormd *door* grenzen, maar juist *daartegenaan* – het onderscheidend christelijke is iets dat juist ontstaat in de cultuurprocessen die zich langs grenzen voltrekken [...].'⁸²

Door de ontmoeting met anderen uit de lutherse traditie, met christenen uit andere denominaties en met mensen van andere geloofsovertuigingen verruimen we ons eigen perspectief. We leren de ander en onszelf beter kennen en worden uitgedaagd om open te staan voor verandering door deel te nemen in het verhaal van de ander.

6.1.1 Erkenning van anti-Joods denken en handelen vanuit het christelijk geloof

Onze betrokkenheid als christenen en lutheranen bij onze joodse naasten, en alle mensen om ons heen, komt voort uit onze gemeenschappelijke menselijkheid. Het is onze christelijke opdracht om onze naasten lief te hebben als onszelf, de gemeenschappelijke waarden die wij als gelovige mensen delen te koesteren, en om onze inzet te tonen door te getuigen van de onbaatzuchtige dienstbaarheid van Christus aan alle mensen. Een kritische blik op de geschiedenis van het christelijk geloof onthult beschamende gevallen waarin christenen afschuwelijke gewelddadigheid tegen joden – in het verleden en heden – hebben gerechtvaardigd. Het lutheranisme wordt veelal in verband gebracht met de kwalijke erfenis van Maarten Luthers anti-Joodse geschriften, die werden gebruikt om historische wreedheden tegen Joden te begaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het erkennen van het kwaad dat in het verleden is aangericht, en het verwerpen van gevaarlijke perspectieven die vijandigheid jegens joden en andere geloofsgemeenschappen voeden, kan ons helpen om onze geschiedenis van afwijzing, stereotypering en geweld te overwinnen en ons leiden naar wederzijds begrip en respect.

Vandaag de dag beseffen lutheranen steeds meer dat God aanwezig en betrokken is in verschillende religies en overtuigingen. Toch herhalen we soms, veelal onbewust, oude vooroordelen en vijandigheden ten aanzien van mensen met een ander geloof of een andere levensovertuiging. De manier waarop we 'de ander' in negatieve stereotypen voorstellen, is beïnvloed door onze relatie met joden en het Jodendom door de geschiedenis heen. Anti-Joods denken en handelen door christenen

⁸² Kathryn Tanner, *Theories of Culture: A New Agenda for Theology* (Minneapolis 1997), 115.

ontwikkelde zich in de loop der tijd om het christelijk geloof te onderscheiden van het Jodendom en werd uiteindelijk een christelijke vorm van afwijzing en zelfs minachting van joden en het Jodendom. Dit werd ook uitgangspunt voor de christelijke omgang met andere tradities.

Anti-judaïsme is opgebouwd rond enkele centrale thema's, die door de theologe Katharina von Kellenbach worden beschreven.⁸³ Door ons te verdiepen in deze thema's kunnen we ons kritisch opstellen ten aanzien van onze geschiedenis en onze neiging om onszelf en onze theologie als vanzelfsprekend tegen het Jodendom en andere tradities af te zetten. Het maakt deel uit van onze kritische zelfreflectie als christenen om te waken voor deze schadelijke denkpatronen:

1. Jodendom als antithese van het christelijk geloof

Het Jodendom wordt afgeschilderd als het negatieve tegenovergestelde van alles wat goed is in het christelijk geloof. Positieve uitspraken van Jezus of Paulus worden afgezet tegen negatieve uitspraken in het Oude Testament die als kenmerkend voor het Jodendom worden gezien. Op deze manier wordt ook het Oude Testament de 'negatieve' opmaat naar het nieuwe verbond in het Nieuwe Testament. Het christelijk geloof wordt afgeschilderd als berustend op Gods genade, terwijl het Jodendom wordt afgeschilderd als een dogmatische en onbuigzame wetstraditie. Andere voorbeelden van tegenstellingen die worden voorgesteld zijn: oordeel (Jodendom) - belofte (christelijk geloof); vals - waar; dogmatisch - bevrijdend; dood geloof - levend geloof; patriarchaat - gelijkwaardigheid.

2. Joden als de zondebok

Joden worden beschuldigd van het doden van Jezus. Ze worden hier nog steeds verantwoordelijk voor gehouden en de uitspraak uit Matteüs 27:25 ('Laat zijn bloed ons maar worden aangerekend, en onze kinderen!') wordt daarbij aangehaald. Volgens dit verstaan van de Schrift en de traditie ligt het in de aard van joden om bedrieglijk en hatelijk te zijn en zouden ze niet in staat zijn om de waarheid over Jezus Christus en het christelijk geloof te begrijpen.

3. Het Jodendom als opmaat naar het christelijk geloof

Het Jodendom wordt uitsluitend begrepen als de grondslag voor de opkomst van het christelijk geloof door het Oude Testament. Het

⁸³ Katharina von Kellenbach, *Anti-Judaism in Feminist Religious Writings* (Atlanta 1994).

Jodendom wordt daarom beschouwd als een voorchristelijke godsdienst die vasthoudt aan zijn achterhaalde opvattingen over God en het verbond. Toen de joden vanuit hun joodse tradities Jezus afwezen als de Messias, werd het gehele Jodendom een achterhaalde traditie. Het Jodendom wordt volgens deze opvatting slechts begrepen aan de hand van Bijbelse beschrijvingen en niet in een hedendaagse werkelijkheid geplaatst als een levende, veelzijdige en zich ontwikkelende godsdienst van gelovigen.

De drie bovengenoemde denkpatronen dragen bij aan vervangingstheologie die in 2001 werd afgewezen door de LWF tijdens de consultatie van Dobogókő.⁸⁴

Wanneer we, als individuen, anti-Joodse denkbeelden herkennen, kunnen we hun invloed doorbreken door ze expliciet te benoemen en ze te verwerpen. We kunnen ons inspannen om een gepaster beeld van Joden te verkrijgen door de oorspronkelijke context van Bijbelteksten te bestuderen, meer te leren over de geschiedenis van het Jodendom en door onze eigentijdse Joodse naasten en geloofsgemeenschappen te leren kennen. Het behoort tot onze roeping om ervoor te zorgen dat onze verkondiging, liturgie en het onderwijs in de kerk een beeld van Joden schetst dat een Joodse toehoorder als accuraat en respectvol zou erkennen.

Ontmoeting en dialoog met onze Joodse gesprekspartners kunnen helpen om veel vooroordelen te doorbreken, wanneer we een levend, veelkleurig en voortdurend ontwikkelend joods geloof ontdekken dat weerklank vindt met ons eigen geloof. Voor velen roept dit ook een diep gevoel van verbondenheid en oprechte nieuwsgierigheid op, niet alleen als het gaat om de manier waarop we ons gedeelde erfgoed waarnemen, maar ook ten aanzien van de ontwikkeling en huidige uitingen van het Joodse leven en zijn tradities. Dit vormt een goed vertrekpunt voor verdere ontmoeting en de uitnodiging om in gesprek te gaan met Joden in onze plaatselijke context. We kunnen zo meer begrijpen van Gods aanwezigheid in de wereld, zoals die zich toont in de verschillende geloofsovertuigingen waarmee we in aanraking komen.

⁸⁴ Zie paragraaf 1.2 voor een overzicht van de belangrijkste punten uit de LWF-verklaring van Dobogókő uit 2001.

De LWF-lidkerk de Evangelisch-Lutherse Kerk in Amerika (ELCA) heeft de handreiking *Preaching and Teaching "With Love and Respect for the Jewish People"* opgesteld voor het herkennen en tegengaan van onbedoelde anti-Joodse denkbeelden. download.elca.org/ELCA%20Resource%20Repository/Preaching_And_Teaching_With_Love_And_Respect_For_The_Jewish_People.pdf

6.2 Benadering vanuit een luthers perspectief

Ons luthers gedachtegoed kan ons informeren over hoe we de vernieuwing van deze relaties kunnen benaderen en ons helpen om aanhoudende en langdurige trauma's op een ontvankelijke en heilzame manier te herkennen vanuit luthers perspectief. Achterhaalde en verwrongen paradigma's kunnen worden bijgesteld door de oprechte bereidheid om het zelfverstaan van de lutherse kerken, het kerkelijk leven en het lutherse gedachtegoed steeds opnieuw te onderzoeken.

6.2.1 Onze gedeelde menselijkheid en de roeping om onze naaste lief te hebben als onszelf

Een diepere beweegreden en inspiratie voor betrokkenheid bij mensen die anders zijn dan wij komt voort uit het theologische inzicht dat onze gedeelde menselijkheid geworteld is in het beeld van God. Het Bijbelse begrip *Imago Dei* betekent dat we het beeld van God zien en erkennen in ieder mens die we tegenkomen en dat we zijn of haar waardigheid erkennen. We zijn allen door God geschapen, gelijk in waarde en waardigheid. Er is in het christelijk geloof daarom geen ruimte voor standpunten die de waarde en waardigheid van de ander devalueren of ontkennen. De christelijke gemeenschap moet onomwonden verkondigen dat antisemitisme zonde is en als zodanig verworpen moet worden in onze kerken en theologische discours.

Antisemitisme ontkent het beeld van God in onze joodse naaste. Luther leerde dat de betekenis van het Eerste Gebod – geen andere goden te hebben – is: 'God boven alle dingen te vrezen, lief te hebben en te vertrouwen.'⁸⁵ Ongehoorzaamheid aan het Eerste Gebod door God niet lief te hebben is een teken van zonde. Deze ongehoorzaamheid is het ongeloof dat ons van God en van onze naasten scheidt. Vanuit dit inzicht moeten we duidelijk stellen dat antisemitisme een zonde is.

Onze christelijke overtuiging brengt ons een stap verder dan alleen te erkennen wat we *niet* moeten doen, naar wat we *moeten* doen. Als christenen zijn we volgens de woorden van Jezus, die in Luthers Kleine Catechismus worden benadrukt, geroepen om onze naasten lief te hebben als onszelf. In een gesprek met een Tora-geleerde noemde Jezus, verwijzend naar Deuteronomium en Leviticus, het grootste gebod van allemaal:

⁸⁵ 'Catechismus van Luther' in: K. Zwanepol en C.H. van Campenhout red., *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (Heerenveen 2009) 58-77, 64.

‘Heb de HEER, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw kracht.’ (Deuteronomium 6:5) Dit is het grootste en Eerste Gebod. Het tweede is daaraan gelijk: ‘heb je naaste lief als jezelf.’ (Leviticus 19:18) ‘Deze twee geboden zijn de grondslag van alles wat er in de Wet en de Profeten staat.’ (Matteüs 22:37-40)

Liefde is de allerhoogste deugd – Jezus verbindt het liefhebben van God met het liefhebben van onze naaste als onszelf. Dit begrip van naastenliefde volgt de Gulden Regel uit de Bergrede: ‘Behandel anderen dus steeds zoals je zou willen dat ze jullie behandelen. Dat is het hart van de Wet en de Profeten.’ (Matteüs 7:12) In dit principe vat Jezus samen wat het meest wezenlijk is in de Tora en wat in latere joodse bronnen steeds wordt benadrukt.

De roeping om onze naasten lief te hebben en te dienen geldt ongeacht de verschillen die we met hen ervaren. De erfenis waarop wij ons beroepen is daarom niet zozeer alleen de vrijheid van slavernij, maar meer nog is de vrijheid om werkelijk onze roeping uit te leven. Zoals Luther ooit zo beroemd schreef: ‘Een christenmens is een volkomen vrij heer over alles en niemands onderdaan. Een christenmens is een volkomen dienstbare knecht van alles en ieders onderdaan.’⁸⁶ Onder deze oproep tot liefdevolle dienstbaarheid vallen ook onze joodse naasten. Wanneer we echter reflecteren op onze christelijke roeping als volgelingen van Christus, als christenen en als lutheranen, moeten we vaststellen vaak niet te hebben beantwoord aan de roeping om onze joodse naaste lief te hebben als onszelf.

De apostel Paulus biedt een voorbeeld van respectvolle ontmoeting tijdens een zendingsreis naar de stad Athene, door zijn dialoog die hij met zijn toehoorders in de openbare ruimte van die tijd voerde. Hoewel die niet specifiek handelt over joods-christelijke relaties, is Paulus' benadering van mensen met een ander geloof een waardevol voorbeeld van opbouwende interreligieuze ontmoeting.

Paulus' verkondiging in Athene (zoals Lucas die weergeeft in Handelingen 17) prijst de Grieken om hun godsdienstigheid en illustreert zijn kennis van hun godsdienst en cultuur, waarbij hij zelfs enkele van hun dichters

⁸⁶ Maarten Luther, *De libertate christiana (Over de christelijke vrijheid, 1520)*. Max Staudt en Krista Mirjam Dijkerman vert., ‘Tractatus de libertate christiana, 1520 (Verhandeling over de christelijke vrijheid, 1520)’ in: Markus Matthias red., *Maarten Luther. Soteriologie. De christelijke vrijheid in het geloof in Christus* (Eindhoven 2018) 138-226, 161. WA 7, 21; LW 31 (I), 344.

In deze verkondiging is er niet een god voor de Grieken, een andere voor de joden en nog een andere voor de christenen. God is één! En God gaf ons de dorst en de volharding om Hem te zoeken: 'Hij die zelf aan iedereen leven en adem en al het andere schenkt. Uit één mens heeft Hij de hele mensheid gemaakt, die Hij over de hele aarde heeft verspreid; voor elk volk heeft Hij een tijdperk vastgesteld en Hij heeft de grenzen van hun woongebied bepaald. Het was Gods bedoeling dat ze Hem zouden zoeken en Hem al tastend zouden kunnen vinden, aangezien Hij van niemand van ons ver weg is. Want in Hem leven wij, bewegen wij en zijn wij. Of, zoals ook enkele van uw eigen dichters hebben gezegd: "Uit hem komen ook wij voort." (Handelingen 17:25-28)

6.2.2 Christelijke getuigenis zonder vooroordeel

Christenen zijn door Christus geroepen om onder allen volken te getuigen (Matteüs 28), hoewel christenen er vandaag de dag verschillende perspectieven op nahouden wat betreft de verkondiging jegens joden. Sommigen houden vast aan het oorspronkelijke geloof dat het door Christus is dat alle volken komen tot het Abrahamitische verbond (Galaten 3:28), anderen verwerpen iedere vorm van getuigenis onder joden vanuit theologische overwegingen, terwijl weer anderen betrokken zijn bij agressieve en doelgerichte pogingen om joden tot het christelijk geloof te bekeren.⁸⁷ De meeste joden ervaren christelijke zending niet als een uiting van liefde. Aangezien het uiteindelijke doel is om alle joden te bekeren, hebben sommigen van hen evangelisatie beschreven als een zachtmoedigere en mildere vorm van genocide. Lutheranen over de hele wereld worstelen met het formuleren van zending die de religieuze vitaliteit en diversiteit van hedendaagse samenlevingen serieus neemt. De LWF streeft naar een holistisch begrip van zending dat zowel verkondiging, als diaconaat en pleitbezorging omvat.⁸⁸

Wederom biedt Paulus een voorbeeld van inzet voor het delen van de evangelieboodschap dat het goede in de ander erkent maar oordelen aan God voorbehoudt. Hoewel Paulus ernaar verlangt dat alle mensen, onder wie ook zijn eigen Joodse volk, tot het geloof in Christus komen (Romeinen 10), begint hij zijn verkondiging aan de Atheners in Handelingen 17 met het benoemen van gemeenschappelijkheden en het erkennen van hun

⁸⁷ Zie sectie 1.1.3 en paragraaf 5.1 voor een uiteenzetting van christelijke zending onder joden.

⁸⁸ Jack Messenger red., *Mission in Context. Transformation, Reconciliation, Empowerment. An LWF Contribution to the Understanding and Practice of Mission* (Genève 2004). lutheranworld.org/resources/publication-mission-context-transformation-reconciliation-empowerment.

goedheid en de elementen van waarheid onder hen. Vervolgens deelt Paulus zijn eigen boodschap over het geloof in de herrezen Christus, door wie God de wereld rechtvaardig zal oordelen. Paulus drong aan op de overtuigingskracht van het evangelie – de boodschap van wederopstanding. Hij bleef trouw aan zijn eigen geloof terwijl hij tegelijkertijd respect toonde voor de overtuigingen van anderen.

Sommige lutheranen blijven de noodzaak benadrukken om het evangelie aan alle mensen te verkondigen. Voor hen geldt ook dat geen enkele geloofwaardige getuigenis van het evangelie een andere gemeenschap of geloofstraditie vernedert, ontmenselijkt of veroordeelt. We moeten echter het gevaar onderkennen dat wij Gods plaats op aarde innemen en beweren de sleutels tot de hemel in handen te hebben en het lot van de volkeren te bepalen. God is de hoogste rechter – dat zijn niet wij. Doordat we bevrijd zijn van de noodzaak om over anderen te oordelen, zijn we vrij om een oprechte dialoog met de ander aan te gaan als een waarachtige uitdrukking van Gods liefde voor de naaste door ons heen.

6.3 Ideeën voor vervolgstappen en handelen

Dit studiedocument heeft vele aspecten van een passende benadering voor de vernieuwing van joods-christelijke relaties belicht. Deze omvatten:

- De noodzaak om lutherse theologische concepten te overdenken in het licht van het gebod tot naastenliefde.
- De noodzaak om recht te doen aan de Schrift van het Oude Testament dat een gedeelde bron van geloof is voor zowel joden als christenen. Lutheranen beschouwen de Heilige Schrift als de grondslag van hun theologie (*sola scriptura*): deze Schriften en de joodse interpretaties en tradities van zijn tijd voedden Jezus' geloof en boodschap van het Koninkrijk van God.
- Erkenning dat Jezus van Nazareth een Jood was en onder Joden predikte.
- Het Nieuwe Testament zo te interpreteren dat centrale geloofselementen niet in een vals en vernederend contrast met het Jodendom worden voorgesteld en dat de ene God niet ten onrechte in tweeën wordt opgebroken als de 'genadeloze, wraakzuchtige God van het Oude Testament' en de 'barmhartige, genadige God van het Nieuwe Testament.'

Deze overwegingen helpen een respectvolle grondslag te scheppen voor de omgang met onze joodse partners en kunnen bijdragen aan een beter zelfbegrip van de christelijke geloofswortels. In de eerste eeuwen profileerden christenen en joden zich in hun religieuze ontwikkeling ten opzichte van elkaar en soms ook tegenover elkaar. Ook vandaag de dag bepalen onze verschillende identiteiten als christenen en joden de manier waarop we onze waarden en ons geloof met elkaar delen.

In dit studiedocument zijn vele van de wonden uit het verleden en heden in joods-christelijke relaties besproken en is de schuld daaraan aan christelijke zijde erkend. Nu, in hernieuwde hoop en met gebed om Gods leidende Geest, overwegen we concrete voorstellen. Deze lijst is niet volledig, maar de voorgestelde stappen naar een nieuwe weg in de joods-christelijke relaties zijn noodzakelijke maatregelen voor een levendige dialoog tussen gelijken.

6.3.1 Dialoog in het dagelijks leven

Dialoog hoeft niet alleen op academisch niveau plaats te vinden, of in de context van een kerkgemeenschap, om waardevol te zijn. Christenen en joden kunnen met elkaar omgaan door middel van verschillende activiteiten in het dagelijks leven. Koken, muziek, vieren of andere levendige benaderingen kunnen goede eerste ontmoetingen zijn om de basis te leggen voor een vertrouwensrelatie. Daarnaast kan het bespreekbaar maken van sociale en rechtvaardigheidsvraagstukken, zoals het gezamenlijk aanpakken van zorgpunten in de gemeenschap of het behartigen van de vrede, een samenbindende activiteit zijn die de onderlinge dynamiek in de relatie versterkt.

Uiteindelijk gaat het bij het versterken van relaties om het naar buiten treden en contact maken. Wanneer persoonlijke ontmoetingen niet mogelijk zijn omdat er geen of weinig joden in de regio leven, of wanneer er andere belemmeringen zijn, kunnen sociale media een platform bieden voor contact en dialoog, en een nuttig hulpmiddel voor het opbouwen en onderhouden van een netwerk. Het ondersteunen en beschermen van joods cultureel erfgoed is een andere manier om joods-christelijke relaties te versterken, zoals bijvoorbeeld in Europa waar het herstel van joodse gemeenschappen en het behoud van joodse historische monumenten belangrijke bijdragen zijn aan de joods-christelijke omgang, ontmoeting en samenwerking.

Binnen geloofsgemeenschappen draagt dialoog bij aan het opbouwen van een betrouwbare en veilige gemeenschap. Het uitspreken van de bereidheid om een dialoog aan te gaan is de eerste stap op weg naar een uitwisseling binnen een plaatselijke kerkgemeenschap. Het uitnodigen van bijzondere gasten en sprekers in de kerk, het organiseren van lezingen, thematische seminars en diensten, bijeenkomsten voor medewerkers en het opzetten van een gerichte diaconale activiteiten zijn enkele voorbeelden van manieren om dialoog en interreligieuze samenwerking tot stand te brengen. Deze initiatieven kunnen gemeenteleden helpen bij het vaststellen van overeenkomsten dan wel verschillen tussen de tradities, en ze kunnen helpen om gezamenlijke belangen te identificeren die de grotere gemeenschap ten goede komen naast de sociale vraagstukken binnen de gemeenschap die om gezamenlijke aandacht vragen. Verdere voorbeelden zijn gezamenlijk stellingnames tegen racisme en antisemitisme, het aanspreken van haatzaaien in de publieke en openbare ruimte en op sociale media, het waarborgen van de veiligheid op straat voor iedereen, het aankarten van ecologische vraagstukken binnen de gemeenschap, etc.

Om terughoudendheid, onzekerheid, wantrouwen en scepsis te kunnen doorbreken, moet de interreligieuze dialoog een interactie zijn tussen gelijkwaardige dialoogpartners op gelijke ooghoogte. De dialoog moet ruimte bieden aan mensen om open, ontroerd en geraakt te worden. Om deze reden mag de ontmoeting degenen die betrokken zijn bij het dialoogproces niet schaden. De dialoog is immers in het belang van alle betrokken partijen.

De inzet voor dialoog is een belangrijk element in het liefhebben 'de ander'. Dialoog is geen debat. Waar debat een poging is om de mening van de ander te beïnvloeden, biedt dialoog ruimte voor een gezamenlijke inspanning van de deelnemers om inzichten en reflecties te delen en tot nieuw begrip te komen. Voor een vruchtbare dialoog moeten de deelnemers een gemeenschappelijk begrip hebben van de uitgangspunten van de dialoog en de gebruikte dialoogmethode. Met deze voorwaarden kan dialoog niet alleen worden gezien als een middel om iets te bereiken, maar als het doel op zich.⁸⁹

⁸⁹ De meest effectieve manier om de betekenis en de methode van dialoog te begrijpen is dat ieder dialooginitiatief of iedere dialooggroep gezamenlijk de dialoog definieert binnen een respectievelijke context. Een van de manieren om dit te bereiken is door voorbeelden uit ieders eigen leven te gebruiken en eigen ervaringen te delen in een goed en betekenisvol gesprek. Iedere deelnemer kan woorden noemen om deze verhalen of voorbeelden te omschrijven, en door middel van de verzameling van woorden die wordt samengebracht kan een gemeenschappelijke ideale definitie van dialoog gezamenlijk worden opgesteld in enkele zinnen.

Interreligieuze dialoog kan in zijn ideale vorm worden begrepen als:

Een wederzijdse ontmoeting tussen gelijken, zonder verborgen agenda's, en niet gericht op transformatie van de ander maar op het deelnemen aan een wederzijdse transformatie die kan plaatsvinden door de ontmoeting.⁹⁰

Hoe kunnen we deze definitie verwezenlijken en naleven in onze ontmoetingen met joodse gesprekspartners? Kunnen we van onze joodse gesprekspartners verwachten dat ze onze ontmoeting met hen in deze zin opvatten – dat ze ons vertrouwen? Het verleden van onze kerk met haar aandeel in het onderdrukken, vervolgen en soms proberen uit te roeien van Joodse mensen en hun identiteit – evenals de pogingen tot het bekeren van joden door de geschiedenis heen – stelt ons vandaag de dag niet in staat om vertrouwen af te dwingen. Vertrouwen moet in de loop der tijd worden gewekt en verdiend.

6.3.2 Eredienst en liturgie

Liturgie en verkondiging kunnen de ruimte bieden om gemeenschappelijke overtuigingen te overdenken zonder de joodse traditie als een duistere achtergrond' te af te schilderen om het christelijke evangelie helderder te doen schijnen. Gemeenteleden en voorgangers kunnen door gebed, eredienst en vooral door verkondiging hun gemeenschap bewust maken en doordringen van de verbondenheid van het christelijk geloof met het Jodendom. Door te verkondigen met eerbied voor het joodse geloof wanneer wij getuigen van het christelijk geloof, kunnen we onze nauwe verbondenheid met het Jodendom herontdekken. Dit betekent bijvoorbeeld dat we bij het lezen van Bijbelteksten respectvol omgaan met de context van hun oorsprong, soms ook onder verwijzing naar hun joodse interpretaties. Dit heeft betrekking op de teksten uit het Nieuwe Testament, maar bovenal op de verkondiging van passages uit het Oude Testament of de Tenach. Predikanten moeten worden aangemoedigd om deze teksten vaker te verkondigen en om de betekenis van de oudtestamentische teksten als geloofsgetuigenissen opnieuw te ontdekken.

Er zijn vele definities van dialoog en bronnen voor dialoogactiviteiten die ter inspiratie kunnen dienen. Een krachtig voorbeeld is het werk van filosoof Helge Svare en de Noorse Raad voor Religieuze en Levensbeschouwelijke Gemeenschappen die een open dialoogplatform bieden: stl.no.

90 Anne Hege Grung, *Gender Justice in Muslim-Christian Readings. Christian and Muslim Women in Norway Making Meaning of Texts from the Bible, the Koran, and the Hadith* (Leiden 2016), 68.

6.3.3 Christelijk onderwijs

Joods-christelijke relaties moeten een zwaartepunt vormen in de reguliere curricula van seminaria en theologische onderwijsinstellingen om expliciete reflectie mogelijk te maken op hoe het volk van God in Christus en het volk van God dat Israël is – de christelijke en joodse gemeenschappen – met elkaar verbonden zijn. In de geschiedenis heeft christelijk onderwijs aanzienlijk bijgedragen aan het denigreren van het Joodse volk en een vertekend beeld van het Jodendom. Vandaag de dag erkennen veel christelijke theologen dat kennis van de interpretatie van de joodse Schrift en de joodse geloofspraktijk belangrijke theologische elementen zijn. Deze kennis maakt reflectie op het christelijk geloof en de eigen theologie mogelijk, en draagt bij aan het ontwikkelen ervan.

Dit geldt evenzeer voor het vormingswerk in de gemeenten. Om onderwijs over joods-christelijke relaties mogelijk te maken, moeten lutherse gemeenten waar mogelijk joodse docenten of leden van de joodse gemeenschap betrekken bij cursussen over het Jodendom en het joodse geloof – daar waar nodig, kan dat ook gedaan worden in samenwerking met christelijke theologen.

Zij die preken voor een christelijk publiek zijn geroepen om lutherse verkondiging van oudtestamentische teksten te onderbouwen met een zorgvuldige hermeneutiek. Door leerstof te heroverwegen wordt het gebruik van teksten uit het Oude Testament als lees- en preektekst bevorderd, wat ook in het kader van 'joods-sensitieve' verkondiging waardevol is.

Dit studiedocument bevat vragen ter reflectie om opbouwende gesprekken te stimuleren, en verschillende overzichten van enkele belangrijke aandachtspunten, zoals Kellenbachs criteria van anti-Joodse beeldvorming. Voor meer verdiepende studie zijn er veel boeken over het onderwerp joods-christelijke relaties geschreven die geschikt zijn om individueel te lezen, maar daarnaast ook uitermate geschikt zijn voor een gezamenlijke leesgroep.⁹¹

Een andere educatieve benadering voor het versterken van de verbondenheid tussen de twee godsdiensten is door bredere uitwisselingen tussen leiders (predikanten, diakenen, ouderlingen, rabbijnen en cantors), studenten en gemeenten aan te moedigen. Naast

91 Bijvoorbeeld: Philip Cunningham, Ruth Langer en Jesper Svartvik red., *Enabling Dialogue about the Land. A Resource Book for Jews and Christians* (Mahwah 2020).

gezamenlijk georganiseerd en geleid onderwijs volgen hieronder enkele voorstellen om door middel van educatie een verstrekkende verandering in de houding ten aanzien van elkaar te bewerkstelligen:

- Studieprogramma's – waaronder een leerjaar in Jeruzalem voor jonge christelijke theologen;
- Thema- en groepsreizen vanuit gemeenten voor alle leeftijden – van jeugd tot senioren;
- Gezamenlijke vieringen of wederzijdse uitnodigingen voor bijzondere diensten.

6.4 Hoop

'Hoop is als een anker dat men vanuit de eigen werkelijkheid uitgooit, [...] in een realiteit die nog geen werkelijkheid is. Dit verankeren in de toekomst creëert een plek van vrijheid in het hart van diegene die de moed heeft om te hopen.'⁹²

De auteurs van dit document willen de lezer aanmoedigen om hoop te koesteren: hoop om zichzelf te bevrijden van vooroordelen, laster en alle diepgewortelde ('negatieve') opvattingen, en om moedig de volgende stap te zetten in joods-christelijke relaties. Dit kan ook anderen inspireren om zich bij ons te voegen op de weg naar betekenisvolle interreligieuze dialoog en ontmoeting.

6.4.1 Hoop voor vruchtbare relaties

De joods-christelijke dialoog vormt een rijke bron van ervaringen die nieuwe deuren opent. Dit wordt zichtbaar wanneer christelijke overtuigingen verrijkt worden door kennis over het joodse geloof en de joodse tradities. Het lezen en interpreteren van het Nieuwe Testament vanuit dit perspectief is een herwaardering om zodoende de elementen van anti-judaïsme of antisemitisme die hun weg hebben gevonden in de christelijke traditie en werden gerechtvaardigd met Bijbelteksten tegen te gaan.

92 'Hoffnung schafft im Herzen einen Ort der Freiheit', toespraak van David Grossmann ter gelegenheid van de 75e verjaardag van de Duitse Bondsprezident Joachim Gauck, 15 januari 2015, website Konrad Adenauer Stiftung. kas.de/de/veranstaltungsberichte/detail/-/content/-hoffnung-schafft-im-herzen-einen-ort-der-freiheit-1.

Hoop betekent in dit verband leren van de joods-christelijke dialoog. Dit betekent het opnieuw onderzoeken en hervormen van de polemische en oneerbiedige aspecten van de lutherse theologie, ook van die aspecten die als vertrouwd en bijna als vanzelfsprekend kunnen worden ervaren. Zo zal het traditionele lutherse contrast tussen de Wet die doodt en het Evangelie dat leven geeft bijvoorbeeld moeten worden gezien met nieuwe ogen. De joods-christelijke dialoog kan ons helpen deze tegenstelling te herkennen als een veronachtzaming van de leven schenkende Tora, die voor het Joodse volk een 'levensboom' was. Christenen moeten bovendien ingrijpen wanneer anti-Joodse uitspraken worden gedaan, en weigeren daarvan alleen toeschouwer te zijn. Wanneer bijvoorbeeld polemische en valse beschuldigingen worden geuit of geïmpliceerd, zoals de bewering dat 'de Joden God hebben gedood', moeten christenen deze historisch onjuiste en aanstootgevende beschuldiging krachtig verwerpen.

De bevindingen uit de joods-christelijke dialoog kunnen ook worden toegepast op andere interreligieuze dialogen, zoals die tussen christenen en boeddhisten, hindoes, moslims of anderen. De moedige stap om ook de islam te betrekken in een driezijdige dialoog tussen christenen, moslims en joden is noodzakelijk, omdat de moslimgemeenschap een belangrijke dialoogpartner is in veel interreligieuze contexten wereldwijd. Een driegesprek tussen deze monotheïstische godsdiensten is voor ons bovendien een manier om samen een onzekere toekomst tegemoet te treden en vrede te stichten in de wereld door sterke en vruchtbare relaties te vormen die voortkomen uit onze gedeelde Abrahamitische wortels.

Hoewel de bredere interreligieuze dialogen een waardevolle en noodzakelijke aangelegenheid zijn, moeten christenen zich er ook van bewust blijven dat de joods-christelijke relatie hun langste en diepste band met een andere geloofsgemeenschap vormt. Een gedeelde grondslag in het erfoegde van het Bijbelse Israël maakt de joods-christelijke relatie uniek. Die relatie verdient voortdurende bijzondere aandacht en zorg.

6.4.2 Hoop voor gezamenlijk handelen

Joden en christenen benaderen het einde der tijden, de komst van het Koninkrijk van God en de hoop op verschillende manieren. Toch delen ze beide de waarde van hoop en vertrouwen ze op verlossing aan het eind. Het is precies deze hoop die dit studiedocument wil benadrukken als grondslag voor joods-christelijke ontmoeting.

In het licht van die hoop kennen lutherse en joodse gemeenschappen een gezamenlijk streven om de vele actuele uitdagingen die voortkomen uit de wereldwijde migratiebewegingen, klimaatverandering en systemische economische, politieke en sociale onrechtvaardigheid aan te gaan. Lutherse gemeenschappen en predikanten hebben in het bijzonder de verantwoordelijkheid om voor Joodse mensen op te komen tegen alle schadelijke teksten, handelingen of uitingen in. Gezamenlijk kunnen joden en christenen standvastig en daadkrachtig optreden in het bestrijden van alle vormen van discriminatie, racisme en antisemitisme. Samen kunnen we kritisch reflecteren op de huidige omstandigheden met betrekking tot vreemdelingenhaat en de negatieve omgang met andere culturen, godsdiensten en etnische minderheden. Joden en christenen kunnen hun krachten bundelen met anderen over de hele wereld om onze gemeenschappelijke menselijkheid te laten gelden en op te komen voor mensenrechten en de waardigheid van alle mensen.

Dit gemeenschappelijke streven heeft ook betrekking op het Midden-Oosten, waar de focus van het werk ligt op het onderhouden van actieve contacten binnen de regio, het ondersteunen van organisaties die gezamenlijke strategieën ontwikkelen voorbij alle grenzen, en het vooropstellen van interreligieus wederzijds begrip en vredesopbouw.

Ten slotte worden dialoog en interreligieuze relaties ankers van hoop voor het gezamenlijke visioen van sjalom voor alle volkeren als de beloofde vervulling van Gods verbond.

Vragen voor reflectie, dialoog en handelen

1. Wat motiveert jou om de joods-christelijke relaties beter te begrijpen en er meer bij betrokken te raken? Wat heb je geleerd van dit document dat jouw perspectief op joods-christelijke relaties heeft beïnvloed?

2. Zijn we vandaag de dag in staat om joden te ontmoeten in een dialoog die voortbouwt op een vertrouwensrelatie en ons te laten vormen door het verleden en de huidige werkelijkheid?

3. Hoe kunnen we ons voorbereiden op het aangaan van de dialoog met joden ten aanzien van onze waarneming van een gedeelde of niet-gedeelde erfenis, ons verleden van geweld jegens joden (voornamelijk in Europa), en vraagstukken die betrekking hebben op de staat Israël, het Israëlisch-Palestijnse conflict, Bijbelinterpretatie en vervangingstheologie, antisemitisme, enzovoort?

4. Welke van deze stappen zou je vanuit de gemeenschap in jouw gemeente kunnen nemen om de joods-christelijke relaties te voeden?

- Streven naar permanente educatie gericht op joods-christelijke relaties;
- Inzet voor een onafgebroken dialoog met joodse gesprekspartners, zowel individueel als institutioneel;
- Materialen verschaffen – muziek, kunst, verhalen, etc. – die positieve beeldvorming over joden en het Jodendom overbrengen voor het gebruik in verkondiging, onderwijs, nieuwsbrieven en andere communicatiemiddelen en in de inrichting van het kerkgebouw;
- Gezamenlijke deelname (door middel van lezingen, voordrachten en andere evenementen) aan momenten die de deugden en waarden die joden en christenen met elkaar verbinden en gemeenschappelijk waarderen;
- Het verdiepen van inzicht in het Jodendom als realiteit voor Jezus, de vroege kerk en onszelf;
- Het aanbieden van regelmatige bijscholing voor geestelijken en docenten, evenals volwassenenonderwijs, over het anti-Joodse erfgoed van de kerk en de recentere theologie die dit tegensprekt;

- Het systematisch onderzoeken van gezangen, gebeden, leerboeken en andere hulpmiddelen voor de eredienst en leermaterialen, om anti-Joodse inhoud en verwijzingen tegen te gaan.

- Het herzien van onderwijsmateriaal voor (zondags)scholen, belijdenis catechese en jeugdgroepen om anti-Joodse inhoud en verwijzingen te verwijderen.

5. Op welke manieren kun je gehoor geven aan de christelijke roeping om vreedstichter te zijn?

6. Wat is jouw hoop voor de toekomst van de joods-christelijke relaties?

Bijlage 1:

Tijdslijn van belangrijke LWF-consultaties en -documenten

Jaar	LWF-moment of -document	Bijzonderheden
1963	Vierde Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie in Helsinki (Finland), 30 juli – 11 augustus	Eerste wereldwijde lutherse bespreking van joods-christelijke relaties op mondiaal niveau. Besluit dat verdere bespreking van het 'vraagstuk' van Gods openbaring in Christus ten aanzien van joods-christelijke relaties nodig is. Besprekingen van openbaring, zending en joods-christelijke relaties.
1964	Consultatie ' The Church and the Jewish People ', Løgumkloster (Denemarken), 26 april – 2 mei	Consultatie van het Department of World Mission. Eerste bespreking van specifiek luthers-joodse relaties op wereldniveau. Eerste intra-luthers beraad, begonnen tijdens de Vierde Assemblee.
1963-'64	Lutheran World (LWF-publicatie): Christians, Jews, and the Mission of the Church	Documentatie van de Consultatie ' The Church and the Jewish People ' in Løgumkloster.
1973	Consultatie ' The Church and the Jewish People ', Neuendettelsau (Duitsland) 24-28 april	Consultatie van de Commission on Studies. Tweede intra-luthers beraad, begonnen tijdens de Vierde Assemblee.

1974	Kirche und Judentum. Lutherische Beiträge <i>Sonderheft der Handreichung des Evangeliumsdienstes unter Israel durch die evang.-luth. Kirche e. V.</i>	Deze speciale uitgave biedt documentatie van de Consultatie 'The Church and the Jewish People' in Neuendettelsau (zie hierboven).
1975	Consultatie 'The Christian Witness and Jewish People', Oslo (Noorwegen), 25-30 augustus	Consultatie van het Department of Studies, derde intra-luthers beraad, begonnen tijdens de Vierde Assemblée.
1977	LWF-publicatie: Christian Witness and the Jewish People	Documentatie van de Consultatie 'The Christian Witness and Jewish People' in Oslo (zie hierboven).
1981	Consultatie 'luthers-christelijke relaties' onder het thema 'The Concept of the Human Being in the Lutheran and Jewish traditions', Kopenhagen (Denemarken), 6-8 juli	Eerste officiële internationale luthers-joodse consultatie. Eerste samenwerking met het IJCIC. De opbrengst is vastgelegd in: Institute of Jewish Affairs, <i>Christian Jewish Relations. A documentary survey</i> 15 (1982), afl. 2 (79).
1981	Seminar over 'The importance of Jewish heritage for the contextualization of worship' aan het Tantur Ecumenical Institute (Israël)	Lutherse theologen uit Azië en Afrika namen deel. Seminarverslag beschikbaar in: 'Tantur report on worship, 1981' in: <i>Lutheran World Federation red., Worship Among Lutherans</i> (Genève 1983).
1982	Vancouver (Canada), LWF Executive Committee	Er werd besloten dat na de veelbelovende bijeenkomst in 1981, een tweede bijeenkomst van lutheranen en joden zou worden georganiseerd in 1983 onder de gezamenlijke sponsoring door het LWF Department of Studies en het IJCIC. Toereikende financiering werd eveneens gegarandeerd.

1982	Consultatie ' The Significance of Judaism for the Life and Mission of the Church ', Bossey (Zwitserland)	Consultatie van het Department of Studies. Vierde en laatste intra-luthers beraad, begonnen tijdens de Vierde Assemblee. De <i>Tien punten van Seelisberg</i> (1947) werden aangenomen.
1982	LWF-publicatie: <i>The Significance of Judaism for the Life and Mission of the church</i>	Documentatie van de Consultatie ' The Significance of Judaism for the Life and Mission of the Church ' in Bossey (zie hierboven).
1983	Consultatie ' Luther, Lutheranism and the Jews ', Stockholm (Zweden), 11-13 juli	Vertegenwoordigers van LWF en IJCIC namen deel. In de verklaring van deze consultatie bespreken lutheranen de anti-Joodse erfenis van Luther, die zij hebben verworpen. De consultatie schetste in een gezamenlijke verklaring van beide partijen ook de vooruitzichten voor toekomstige samenwerking. Vorbereidingen voor de Zevende Assemblee in Boedapest.
1984	LWF-publicatie: <i>Luther, Lutheranism and the Jews</i>	Documentatie van de Consultatie ' Luther, Lutheranism and the Jews ' in Stockholm (zie hierboven).

1984	<p>Zevende Assemblée van de Lutherse Wereldfederatie in Boedapest (Hongarije), 22 juli – 5 augustus</p>	<p>Een belangrijke doorbraak voor joods-lutherse relaties.</p> <p>In het rapport van de Assemblée-commissie voor Kerk en het Joodse Volk aanvaardde de LWF formeel de resultaten van de consultaties in Stockholm en verwierp daarmee de anti-Joodse erfenis van Luther en verklaarde zich bereid de samenwerking met joodse partners in de toekomst voort te zetten.</p> <p>Onder het thema 'de kerk en het Joodse volk' sprak dr. Gerhart Riegner (voormalig algemeen secretaris van het Joods Wereldcongres en medevoorzitter van de IJCIC) de assemblee toe.</p>
1984	<p>Publicatie: <i>People of God, Peoples of God: A Jewish-Christian Conversation in Asia</i></p>	<p>Publicatie van de WCC met bijdragen van de LWF. Het geeft een relevant niet-Europees perspectief op de huidige wereldwijde dialoog.</p>

2001	Internationale consultatie van de LWF ' Antisemitism and Anti-Judaism Today ' in Dobogókő (bij Boedapest, Hongarije), 9-13 september	<p>De joods-lutherse dialoog op mondiaal niveau werd hervat.</p> <p>Deze consultatie behandelde niet alleen de onderwerpen anti-judaïsme en antisemitisme in het algemeen, zoals dat tot dusverre het geval was geweest, maar besteedde ook aandacht aan de specifieke ervaringen per land van de vertegenwoordigde lidkerken van LWF en hun joodse partners. De consultatie reflecteerde daarnaast op veranderingen in de joods-christelijke relaties.</p> <p>Toezegging van LWF-vertegenwoordigers om bij te dragen aan de wereldwijde joods-christelijke dialoog.</p>
2003	LWF-publicatie: <i>A Shift in Jewish-Lutheran Relations?</i>	<p>Deze publicatie bevat de documentatie van de Consultatie 'Antisemitism and Anti-Judaism Today' in Dobogókő (zie hierboven). In de bijlagen zijn ook eerdere documenten opgenomen die in Boedapest werden aangenomen als bewijs van verandering in de joods-lutherse relaties.</p> <p>Het betreft een nieuwe bijdrage op dit niveau van de LWF, met nadruk op antisemitisme en anti-judaïsme vandaag de dag, hoewel het onderwerp al vanaf het begin deel uitmaakte van de besprekingen.</p>
2011	LWF Council ' Statement on the Situation in the Middle East '	Deze verklaring was een vervolg op de Elfde Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie in Stuttgart (2010).

2015	LWF-publicatie: Religious Identity and Renewal in the Twenty-First Century. <i>Jewish, Christian and Muslim Explorations</i>	De eerste keer dat LWF de dialoog opende voor een driegesprek: joodse, christelijke en islamitische wetenschapper analyseerden en reflecteerden op de betekenis en dynamiek van religieuze vernieuwing en de betekenis hiervan tussen de verschillende godsdiensten.
2016	LWF Council Resolution on Israel-Palestine	Deze resolutie was afkomstig van een LWF Council vergadering in Wittenberg (Duitsland, 2016).
2022	Webinar: 'A brave space for courageous peace'	De LWF en haar partners moedigden jonge kerkleiders aan om de interreligieuze dialoog aan te gaan. Deelnemers afkomstig uit de hele wereld en van verschillende religies (boeddhisten, christenen, hindoes, joden, moslims) wisselden ervaringen uit en bespraken hoe het stichten van vrede in interreligieuze contexten kan worden bevorderd.
2022	Webinar: 'Gathering around the tree of life'	Lutheran and Jewish experts discussed the urgency of renewing and strengthening relationships in times of polarization.
2023	LWF-publicatie: Hope for the Future. <i>A Study Document for Renewing Jewish-Christian Relations</i>	Dit studiedocument, dat is gepubliceerd naar aanleiding van de Dertiende Assemblée van de Lutherse Wereldfederatie in Krakau (Polen, 2023), is een uitnodiging aan lutherse christenen wereldwijd om hun reflectie op, en praktische aanpak van joods-christelijke relaties te vernieuwen.

Algemene links voor online toegang tot archieven

- archive.org/details/lutheranworldfederation
- archive.org/details/lwfassemblies
- archive.org/details/lwftheology
- lutheranworld.org/resources

Bijlage 2: Woordenlijst voor joods-christelijke relaties

De onderstaande woordenlijst is een selectie uit: *Jewish-Christian Glossary: A glossary of terms used in the Jewish-Christian dialogue*, opgesteld door Fritz Voll. Zie: jcrelations.net/article/jewish-christian-glossary (gebruikt met toestemming).

A

antisemitisme

Betekent letterlijk: afkeer tegenover Semieten (waartoe ook Arabische en andere semitische volkeren zouden behoren), maar wordt meestal specifiek toegepast op afkeer zijn tegenover Joden/joden – theologisch anti-judaïsme of Jodenhaat. De term werd aan het eind van de negentiende eeuw in Duitsland geïntroduceerd om Jodenhaat wetenschappelijker te doen overkomen in het kader van een pseudowetenschappelijke studie van mensenrassen.

Auschwitz

De Duitse naam van de Poolse stad waar een van de grootste concentratiekampen van de nazi's was gevestigd. Meer dan 1.5 miljoen Joden werden hier vermoord. Auschwitz werd uiteindelijk een synoniem voor de woorden Holocaust en Shoah.

B

bar/bat mitzwa

Hebreeuws voor 'zoon/dochter van het Gebod'. Het ritueel waarbij een joodse jongen op dertienjarige leeftijd godsdienstige verantwoordelijkheden op zich neemt binnen de gemeenschap. In gemeenten van het Reform en het Conservatieve Jodendom kennen een soortgelijk ritueel voor meiden. Tijdens het ritueel wordt de jongere voor het eerst naar de *bima* of het podium (*alijah*) geroepen om uit de Tora-rol te lezen.

C

CE: common era, BCE: before common era

Een poging om een neutrale term te gebruiken voor de periode die door christenen traditioneel 'AD' (Latijn: *anno domini* of 'jaar des Heren') wordt genoemd. CE en BCE wordt gebruikt met betrekking tot andere tradities, met name het Jodendom, waarin de aanduiding van de christelijke Heer geen betekenis heeft.

Chassidisch, Chassidisme

Hebreeuws: 'de vrome'. De term kan verwijzen naar joden in verschillende perioden: (1) een groep die zich verzette tegen het beleid van Antiochus Epiphanes in de tweede eeuw n. Chr. aan het begin van de Makkabese opstand; (2) een beweging van piëtistische joden in de dertiende eeuw; (3) (3) volgelingen van de beweging van het Chassidisme die in de eerste helft van de achttiende eeuw werd gesticht door de rabbijn Ba'al Sjem Tov (Yisroel ben Eliezer, ook wel Baal Shem Tov).

Conservatief Jodendom (Masorti-jodendom)

Een moderne ontwikkeling binnen het Jodendom, in reactie op de opkomst van de vroege Reformbewegingen, in een poging om een sterkere band met de traditionele Joodse Wet te behouden en deze tegelijkertijd aan te passen aan moderne omstandigheden. Het wetenschappelijke centrum in de Verenigde Staten is het Jewish Theological Seminary in New York. Zie: Orthodox Jodendom, Reform.

E

eschatologie (adj. eschatologisch)

Afgeleid van het Griekse *eschatos*, studie van de laatste dingen of eindtijd. Verwijst in het algemeen naar wat verwacht wordt te gebeuren aan het einde der tijden (vanuit het perspectief van het subject); oftewel de studie van de uiteindelijke bestemming of het doel van de mensheid en de wereld, hoe en wanneer het einde zal plaatsvinden, hoe het einde der tijden of de laatste periode van de geschiedenis dan wel het menselijke bestaan zal zijn. Zie: apocalyps, Messias.

F

farizeeën, adj. farizeïsch

Van het Hebreeuwse ‘apart gezet’ (‘separatisten’). De naam die gegeven werd aan een groep of beweging in het vroege Jodendom, waarvan de oorsprong en de aard onduidelijk is. De benaming komt vermoedelijk voort uit hun bijzondere striktheid op het gebied van voeding en reinheid, die hun sociale interacties met mensen buiten de beweging beperkte. Deskundigen beschouwen hen als de latere geleerden en rabbi's die de mondelinge en schriftelijke Wet onderwezen, anderen zien hen als een verzameling vrome en toegewijde separatisten die zich onderscheiden van proto-rabbijnen. Volgens Flavius Josephus en het Nieuwe Testament geloofden de farizeeën in de opstanding van de doden, in een evenwicht tussen predestinatie en vrije wil, in engelen als actieve goddelijke middelaars en in een gezaghebbende mondelinge Wet. In de vroegchristelijke bronnen worden de farizeeën veelal weergegeven als de voornaamste tegenstanders van Jezus en zijn volgelingen. Ze worden vaak in verband gebracht met ‘schriftgeleerden’, maar onderscheiden zich van de sadduceeën. Proberen de farizeeën te begrijpen door het Nieuwe Testament te lezen is evenzo zinloos als proberen om Jezus te begrijpen door de Talmoed te lezen.

feesten, feestdagen (Joods)

De drie feesten die corresponderen met de drie jaarlijkse pelgrimstochten naar Jeruzalem ten tijde van de Tempel zijn Pesach, Sjavoet (Wekenfeest) en Soekot (Loofhuttenfeest). Andere festivals zijn Chanoeka en Poerim. Zie: Pesach, se(i)der, Jom Kip(p)oer.

H

halacha

Afgeleid van het Hebreeuwse werkwoord *halach*, ‘lopen’ of ‘gaan’, ofwel ‘het pad’ of ‘de weg’ (‘manier van lopen’). Het geheel van Gods geboden (Wet) van het joodse geloof die door joden worden nageleefd. Opgebouwd uit zowel 613 voorschriften (*mitswot*, geboden) die in de geschreven Tora uiteengezet worden (waarvan 248 positieve geboden zijn en 365 negatieve geboden ofwel verboden), waarvan vele alleen in het land Israëel of in de tijd van de Tempel in Jeruzalem nageleefd kunnen worden, als uit

de mondelinge Tora, die alle geboden omvat die door de eeuwen heen door de geleerden zijn uitgevaardigd. Zie: Orthodox Jodendom, mondelinge Tora, Talmoed.

hermeneutiek

Afgeleid van het Griekse 'interpreteren', 'vertalen'. De grondbeginselen waardoor men de Schriften interpreteert. Deze term wordt veelal in verband gebracht met de studie van de joodse en christelijke Geschriften.

Holocaust

Afgeleid van het Griekse 'geheel verbrand offer'. Een term die tegenwoordig wordt gebruikt om naar de uitroeiing van het Joodse volk door nazi-Duitsland te verwijzen. Zie: Shoah, Auschwitz.

I

intertestamentaire periode, periode van de Tweede Tempel

Een christelijke theologische term. Een vormende periode in de ontwikkeling van het Jodendom, tussen ongeveer 400 v. Chr. en de traditionele einddatum van de joodse, en het begin van de christelijke canon in de eerste eeuw n. Chr. De joodse intertestamentaire literatuur omvat de Apocriefen (veelal bewaard in het Grieks) en de Pseudepigraphen (de werken uit deze periode die worden toegeschreven aan de oude auteurs zoals Henoch, de patriarchen en Mozes). Deze literatuur biedt een belangrijke achtergrond om de periode van de christelijke oorsprong te begrijpen. Voor de periode van de Tweede Tempel zie: Tempel.

Israël

Een naam gegeven aan de Joodse aartsvader Jakob volgens Genesis 32:28. In de Bijbelse geschiedenis van het Jodendom verwijst deze naam naar de noordelijke stammen, maar ook naar het hele volk. Historisch gezien, hebben Joden zichzelf altijd beschouwd als de ware afstammelingen van de oude Israëlitische nationaal-religieuze gemeenschap. De term heeft daarom een belangrijke culturele betekenis en verwijst naar de Joden als volk. Tegenwoordig verwijst de term ook naar de politieke staat Israël. Christenen gingen zichzelf in de loop van de tijd beschouwen als het 'ware' Israël en als de opvolgers van de oude tradities, wat een van de bronnen werd van het christelijke anti-judaïsme.

J

JHWH (JHVH)

De Heilige Naam van God die aan Mozes werd geopenbaard, tezamen met zijn betekenis, die een 'belofte' bevat (Exodus 3:14), ook wel tetragram(maton) genoemd. Het Hebreeuws werd in de Oudheid zonder klinkers geschreven, waardoor de vier medeklinkers JHWH geen aanwijzing bevatten over hun oorspronkelijke uitspraak. In het oude Israël werd deze naam alleen in de Tempel uitgesproken, en alleen bij bepaalde gelegenheden (bijvoorbeeld Jom Kipoer). Tegenwoordig spreken de meeste joden deze naam niet uit, in plaats daarvan worden andere namen voor God gebruikt, zoals Heer (Hebreeuws Adonai). In de meeste Nederlandse vertalingen van de Bijbel wordt het tetragrammaton correct weergegeven als HEER. Dit is de voor joden meest aanvaardbare vorm. In de hedendaagse academische literatuur, en zelfs in sommige christelijke vertalingen van de Bijbel, wordt het tetragrammaton steeds vaker weergegeven als 'Jahweh'. En in sommige nieuwe vertalingen wordt zelfs het tetragrammaton zelf genoemd. Beide weergaven zijn voor veel joden aanstootgevend. Ze horen christenen in dat geval (zelfs veelal in hun aanwezigheid, in de gezamenlijke dialoog) deze heilige goddelijke naam uitspreken, die ze zelf nooit zouden durven uitspreken. Het betekent voor hen het 'beloofde plan' van Israëls bijzondere roeping en relatie tot God, die christenen zouden moeten leren te respecteren.

Joden, Jodendom

Naar de Hebreeuwse naam van de aartsvader Juda, wiens naam ook de stam en het stamgebied aanduidde waarin Jeruzalem lag. Zo worden de inwoners van Juda en de leden van de stam Juda 'Judahieten' (Hebreeuws: *Jehoedi*) of kortweg 'Joden' genoemd. In academische literatuur wordt de term 'Jodendom' vanaf ongeveer de zesde eeuw n. Chr. gebruikt als een aanduiding met verschillende betekenissen al naargelang verschillende tijden en plaatsen: vooral met betrekking tot het oude of vroege Jodendom en het rabbijns of het normatieve Jodendom. Vóór de moderne tijd werd de term nooit door Joden zelf gebruikt in hun eigen geschriften, zij verwezen vrijwel uitsluitend naar zichzelf als 'Israël'. Verschillende uitingen van het hedendaagse Jodendom zijn Orthodox, Conservatief, Reform (liberaal), Chassidisch, Reconstructionistisch, etc.

Jom Kipoer (Jom Kippoer)

Hebreeuwse Verzoendag, ook wel de sjabbat der sjabbatot genoemd, de heiligste dag van de Joodse kalender, gewijd aan vasten, gebed en biecht. Het is het hoogtepunt van de Hoge Feestdagen die beginnen met Rosj Hasjana, het Joodse Nieuwjaar. Deze worden ook wel de Dagen van Ontzag genoemd.

M

Marcion van Sinope (marcionisme, marcioniten)

Een christen uit de tweede eeuw (en zijn volgelingen) die door zijn tegenstanders als de eerste ketter werd beschouwd vanwege bepaalde dualistische en gnostische ideeën en zijn pleidooi om het christelijk geloof te ontdoen van zijn Joodse wortels en zijn wortels in het Eerste Testament.

Messias

Letterlijk 'gezalfd', naar het Griekse *christos*. In de oudheid werden priesters en koningen (en soms profeten) van Israël werden gezalfd met olie. In het vroege Jodendom betekende de term soms een koninklijke afstammeling van de dynastie van David, die het verenigde koninkrijk van Israël en Juda zou herstellen en een tijdperk van vrede en gerechtigheid zou inluiden. Het begrip ontwikkelde zich vervolgens door de eeuwen heen in vele richtingen. Sommige Joden geloofden dat het messiaanse tijdperk een tijd van vervolmaking van de menselijke instellingen was, anderen geloofden dat het een tijd van radicaal nieuw begin was, een nieuwe hemel en aarde na het goddelijke oordeel en de vernietiging. Volgelingen van Jezus pasten de naam toe op Jezus van Nazareth. In het Grieks en Latijn werden ze al snel 'christenen' genoemd. Jezus wordt ook 'messias' genoemd in de Islam. Zie: eschatologie.

midrasj, meerv. midrasjiem

Van het Hebreeuwse *drasj*, 'onderzoeken' of 'uitleggen'. Het betekent uitleggen (van de Schrift) en verwijst naar 'commentaar' of homiletische literatuur die in het traditionele Jodendom werd ontwikkeld en de joodse Schrift op een grondige ('geleerde') manier wil interpreteren of toelichten in preken die in de synagoge worden gehouden. De literaire midrasj kan zich richten op halacha, waarbij Joden wordt geleid naar specifieke geloofspraktijken, of op de agada, waarbij theologische ideeën, ethische

leerstellingen, populaire filosofie, fantasierijke verbeeldingen, legenden, allegorieën, dierenfabels e.d. worden besproken – dat wil zeggen alles wat niet halacha is.

Misjna

Hebreeuwse leer, mondelinge voordracht. Een belangrijke verzameling van de Joodse mondelinge halacha uit de tweede eeuw n. Chr., zoals die is verzameld, bewerkt en (mondeling) herzien door Rabbi Jehoeda Hanassi. De Misjna is verdeeld in zes hoofdafdelingen (sedariem) en vele traktaten (masechtot) en hoofdstukken (perakiem). Het werk wordt beschouwd als de meest gezaghebbende wettraditie van de vroege geleerden en vormt de basis van de wetsbesprekingen in de Talmoed.

O

Mondelinge Tora (Orale Tora)

In het traditionele Joodse farizeïsch dan wel rabbijnse denken openbaart God geboden voor het leven door zowel de geschreven Geschriften als gelijktijdig ook door het proces van de mondeling overgeleverde tradities. Tot de tegenstanders van deze benadering binnen het jodendom behoren de sadduceeën en de karaieten. Zie: Misjna, Talmoed.

orthodox

Van het Griekse 'juiste aanbedding' of 'juiste leer', tegengesteld aan heterodox of ketters. Het oordeel dat een standpunt 'orthodox' is, is steeds tijd en plaatsgebonden, al naar gelang wat men op een gegeven moment als geldige of normatieve 'regels' dan wel autoriteit aanvaardt. In de loop van de geschiedenis is de term 'orthodox' de dominante en blijvende uitdrukking geworden voor die opvattingen die zich als 'traditioneel', 'klassiek' of 'gangbaar' hebben bewezen zoals het rabbijnse Jodendom, de rooms-katholieke en oosters-orthodoxe christelijke kerken en de soennitische islam. Er ontstaan echter voortdurend nieuwe, relatieve 'orthodoxieën' (die vaak ook weer verdwijnen).

Orthodox Jodendom

Verwijst naar de beweging die ontstond in antwoord op het Reform en Liberale Jodendom in de late achttiende en de negentiende eeuw. De naam werd oorspronkelijk (door hun tegenstanders) gegeven aan Joden

die trouw wilden blijven aan de Tora en zich keerden tegen moderne ontwikkelingen van hun tijd. Het Orthodoxe Jodendom is geworteld in het zestiende-eeuwse Joodse wetboek Sjoelchan Aroech, en stelt dat de Pentateuch in zijn huidige vorm door God is geopenbaard. Naast de geschreven Tora werd met ook de mondelinge Tora geopenbaard en werden uiteindelijk beide samengevoegd in de rabbijnse literatuur. Hoewel er overeenstemming is in aangelegenheden van geloof en naleving van geboden, zijn er uiteenlopende stromingen. In Israël is het Orthodoxe Jodendom de enige erkende religieuze autoriteit. Een aantal vooraanstaande Orthodoxe joodse leiders hebben gewaarschuwd voor deelname aan de joods-christelijke dialoog, terwijl ze samenwerking op sociaal gebied aanmoedigen.

P

Palestina

Van het Grieks voor Filistijnen, de kustbevolking die de vroege geografen aantreffen. Een antieke benaming voor het gebied tussen Syrië (in het noorden) en Egypte (in het zuiden), de Middellandse Zee en de rivier de Jordaan – ruwweg het hedendaagse Israël. Deze naam werd door de Romeinen gebruikt als een aanduiding die de band van Joden met hun thuisland ontkende.

Pentateuch

Van het Grieks voor ‘vijf boeken/rollen’. Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium, in het Jodendom bekend als *Torat Mosheh* (Leer van Mozes), of kortweg Tora.

Pesach

Pesach is een van de drie Hebreeuwse pelgrimsfeesten (Pesach, Sjavoet en Soekot). Het viert de bevrijding van het Joodse volk uit de tirannie en slavernij van de Egyptenaren. Zie: feesten, feestdagen (Joods), se(i)der.

pogrom

Naar het Russische woord voor verwoesting. Een niet-uitgelokte aanval (of reeks aanvallen) op een Joodse gemeenschap.

R

Reform Jodendom

Moderne beweging die haar oorsprong vindt in achttiende-eeuwse Europa en die ernaar streeft het Jodendom te benaderen als een rationele godsdienst die kan worden aangepast aan de contemporaine omstandigheden en normen. De oude tradities en geboden worden binnen het Reform gezien als historische overblijfselen die niet langer van bindende betekenis zijn voor het hedendaagse Jodendom. De belangrijkste academische instelling van het Amerikaanse Reform Jodendom is het Hebrew Union College in Cincinnati, en het wordt ook vertegenwoordigd door de Central Conference of American Rabbis. Zie: Conservatief en Orthodox Jodendom.

S

sadduceeën

Een vroege joodse groepering waarvan de oorsprong en ideeën onzeker zijn. De groep kwam vermoedelijk op rond het begin van de tweede eeuw v. Chr. en verdween toen de Tempel in Jeruzalem werd verwoest in 70 n. Chr. De sadduceeën steunden het priesterlijke gezag en verwierpen tradities die niet rechtstreeks voortkwamen uit de Pentateuch, zoals het idee van een persoonlijk en individueel leven na de dood. Ze worden vaak voorgesteld als in conflict met de farizeeën.

Shoah

Hebreeuws voor 'rampzalige vernietiging'. Zie: Holocaust, Auschwitz.

sjabbat

De Hebreeuwse sjabbat is de zevende dag van de week die herinnert aan de voltooiing van de schepping en de uittocht uit Egypte. Het is een heilige rustdag die een nieuw begin symboliseert en gewijd is aan God. Het gebod om te rusten staat in de Bijbel en werd verder uitgediept door de rabbijnen. Het is een bijzondere plicht om de Tora te bestuderen op de sjabbat en om vreugdevol te zijn.

Sjema

Naar het Hebreeuwse 'hoor' of 'besef', zoals ook het eerste woord van Israëls eeuwenoude geloofsbelijdenis in Deuteronomium 6:4 luidt: 'Luister, Israël: de HEER, onze God, de HEER is de enige!' Joden reciteren het Sjema als een uitdrukking van hun exclusieve trouw aan God en Gods eenheid. Geen enkel waardesysteem, geen ideologie, noch kunst, succes of persoonlijk geluk mag God vervangen als de hoogste grond van betekenis.

synagoge

Naar het Griekse 'samenkomen'. Het centrale instituut van de Joodse gemeenschappelijke eredienst en het Joodse Bijbelonderwijs sinds de Oudheid, en bij uitbreiding een term die gebruikt wordt voor de plaats van samenkomst. De bouwwijze van deze gebouwen is veranderlijk al naar gelang de omringende cultuur, maar in alle gevallen staat de ark met de Tora-rollen gericht naar de oude Tempel in Jeruzalem.

T

Talmoed

Hebreeuws voor 'studie' of 'leren'. Het rabbijnse Jodendom heeft twee Talmoeds voortgebracht: de Babylonische Talmoed is het meest bekend in de Westerse wereld en werd ergens na de vijfde eeuw n. Chr. voltooid; de andere, die bekend staat als de Palestijnse of Jeruzalemse Talmoed, werd rond de vierde eeuw n. Chr. vervaardigd. Beide bevatten commentaren en discussies over de interpretatie en toepassing van de Misjna's van de tanaïem (de vroege schriftgeleerden) en de amoraïem (latere schriftgeleerden). De Talmoed staat ook wel bekend onder de Babylonisch-Aramese equivalent 'Gemara'. Zie: Misjna, mondelinge Tora.

Tempel

In het traditionele jodendom was de enige legitieme Tempel die in Jeruzalem. De Eerste Tempel werd gebouwd door koning Salomo rond 950 v. Chr., verwoest door de Babylonische koning Nebukadnezar rond 587/6 v. Chr. en ongeveer 70 jaar later herbouwd onder Zerubbabel en ingewijd in 515 v. Chr. De Tempel werd aanzienlijk uitgebreid en verfraaid door koning Herodes. Deze Tweede Tempel werd verwoest door de Romeinen

in 70 n. Chr. De plaats van de oude Joodse Tempel wordt tegenwoordig gedeeltelijk ingenomen door de gouden koepel van de Rotskoepel moskee. In recente tijden is 'tempel' synoniem geworden voor synagoge in sommige liberale of reform joodse omgevingen.

Tora

Naar het Hebreeuwse 'leer' of 'wet'. In het algemeen verwijst Tora naar de studie van de gehele Joodse traditie, of naar een aspect daarvan. In zijn gespecificeerde betekenis verwijst 'de Tora' naar vijf boeken van Mozes in de Hebreeuwse Geschriften (zie: Pentateuch). In de Koran is Tora de primaire term waarmee de Joodse Geschriften worden aangeduid.

Tenach (Tanach)

Een relatief modern acroniem voor de Joodse Bijbel, samengesteld uit de namen van de drie delen: Tora (Pentateuch of Wet), Neviim (Profeten), Ketoeviim (Geschriften) – oftewel TNK, uitgesproken als Tenach.

U

uitverkiezing, uitverkiezen (adj. uitverkozen, uitverkoren)

Een theologische term die in het Jodendom wordt gebruikt om Gods uitverkiezing van Israël aan te duiden om het verbond te ontvangen – een keuze die niet berust op de superioriteit of vroegere verdiensten van het volk, maar op Gods genade (zie: verbond). Binnen het christelijk geloof wordt 'uitverkiezing' toegepast op de kerk en zelfs op individuele christenen.

V

verbond (Hebreeuws: *brit*, Grieks: *diatheke*)

Een verbintenis tussen twee partijen. De belangrijkste verbonden in de Joodse Geschriften zijn Gods verbond met Noach (Genesis 9:8-17), Abraham (Genesis 15) en het Sinai/Mosesverbond tussen God en Israël (Exodus 19-24). In het Jodendom verwijst het verbond naar het eeuwige verbond tussen God en het volk Israël, geworteld in Gods genadige en trouwe zorg (Hebreeuws: *hesed*) die vraagt om de gehoorzaamheid van het volk aan de goddelijke geboden (*mitswot*) en instructies (Tora). In het

christelijk geloof heeft God een nieuw verbond gesloten, of beter: een *nieuwer* of *vernieuwd* verbond ('Nieuw Testament') met de volgelingen van Jezus. Eeuwenlang geloofden christenen dat het 'nieuwe' het 'oude verbond' met Mozes bij Sinaï had vervangen door Jeremia 31:31-34 (zie: vervangingstheologie). Deze anti-judaïstische opvatting moet worden verworpen. Veel christenen gebruiken vandaag de dag de aanduiding 'Eerste' en 'Tweede Testament' in plaats 'Oude' en 'Nieuwe Testament.'

vervangingstheologie

De christelijke leer, ruim tweeduizend jaar oud, die stelt dat de kerk Israël heeft vervangen of opgevolgd in Gods heilsplan en dat na de verwoesting van de Tempel het Jodendom geen andere theologische of godsdienstige betekenis heeft dan het illustreren van Gods toorn, terwijl de kerk wordt gezien als een teken van Gods genade.

Z

zionisme

Vernoemd naar de berg Sion, een heuvel in de stad Jeruzalem. Al in Bijbelse tijden (Jesaja 1:27) en later in het rabbijnse Jodendom wordt het gebruikt om heel Jeruzalem te beschrijven als symbool van een herbouwd Joods thuisland dat zijn ballingen verzamelt rond een herbouwde Tempel. De 'terugkeer naar Sion' werd verwacht als Gods werk. Het zionisme van de negentiende eeuw greep terug op enkele van de vroegere rabbijnse motieven, maar interpreteerde de term 'volk' tegen een moderne Europese achtergrond (zoals Fransen of Engelsen), veeleer dan vanuit de context van de verbondsrelatie tussen God en het volk Israël. Veel van de vroege zionistische leiders waren atheïsten of agnosten. Toenemend antisemitisme en de uiteindelijke massamoorden van de nazi's leidden tot meer aanvaarding onder gelovige Joden van menselijk handelen (in plaats van wachten op God) om een Joods thuisland te stichten. Zionisme had en heeft nog steeds vele betekenissen, maar afgezien van enkele Reform en Orthodoxe minderheden, steunen Joden van alle overtuigingen de staat Israël die in 1948 werd gesticht. In evangelicale en fundamentalistische kerken is een 'christenzionisme' ontstaan dat de stichting van de staat Israël en het verzamelen van de Joodse ballingen ziet als de eerste fase van de vervulling van Oudtestamentische profetieën, die naar verwachting gevolgd zal worden door de tweede fase, de wederkomst van Christus en de bekering van heel Israël tot Hem.

De werkgroep van het studiedocument

Leden

Prof. dr. Esther Menn, Evangelisch-Lutherse Kerk in Amerika (voorzitter)

Ds. dr. Jerónimo Granados, Iglesia Evangélica del Río de la Plata

Dr. Ebisse Gudeta, Ethiopische Evangelische Kerk Mekane Yesus

Ds. Steinar Ims, Kerk van Noorwegen

Ds. dr. Munther Isaac, Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land

Ds. Hanna Lehming, Evangelisch-Lutherse Kerk in Noord-Duitsland

Prof. dr. Jerzy Sojka, Evangelische Kerk van de Augsburgse Confessie in Polen

Ds. dr. Andreas Wöhle, Protestantse Kerk in Nederland

LWF-medewerkers

Ds. dr. Sivin Kit (coördinator)

Ds. Rivka Schunk

Dit studiedocument is opgesteld als een educatief hulpmiddel en als leidraad ter bezinning op de vernieuwing van joods-christelijke relaties in de LWF-lidkerken en hun uiteenlopende contexten.

“Moge dit document in onze wereld, die steeds meer wordt gekenmerkt door polarisatie, vijandigheid en zelfs haat jegens mensen die anders zijn dan wij, lidkerken inspireren om zowel plaatselijk als wereldwijd dragers van hoop te zijn en gerechtigheid, vrede en verzoening te brengen voor allen.”

– ds. dr. Anne Burghardt (algemeen secretaris van de Lutherse Wereldfederatie)

ISBN 978-2-940642-64-9

De Lutherse Wereldfederatie